

ספר

'אמר הגאון'

שיעורים שנאמרו מפי קודשו
של אביר הדוּעים, מגדולי המפרשים

רבינו עובדיה ב"ר יעקב
ספורנו זי"ע"א

על ספר תהלים

יוצאים לאור לראשונה
מכתב-יד תלמידו שישב
לפניו ורשם מפיו

עם פיסוק, מראי-מקום, הערות וציונים

יו"ל בס"ד ע"י

משה בן לאאמו"ר רבי יעקב מאיר שליט"א
קרביץ

בית שמש, תש"פ

דברים אלה במעלת כתיבת ספרים, יצאו מעטו הפורה של אחד המיוחד מתלמידי רבינו עובדיה ספורנו: רבי אליה מנולה זיע"א¹. אמנם קידמוהו בפירוש המשנה מהר"י אלאשקאר במרכבת המשנה ומהר"י אברבנאל בנחלת אבות, אך כל קורא יבחין בגחלים הרוחשות מתחת למילים, איך סיסמת חייו של רבו הגדול - 'להבין ולהורות' - היתה לו למשנת חיים, והוא ביטא זאת בכתיבתו המרובה, כלמד על מנת לעשות ספרים אין קץ, כדי להמשיך במשימת חייו גם לאחר אריכות ימיו, 'אגורה באהלך עולמים', שיהיו שפתותיו דובבות בקבר.

אך 'הכל תלוי במזל, ואפילו ספר תורה בהיכל'. עברו כארבע מאות וארבעים שנה מאז הסתלקותו לשמי רום, כפי הנראה בחג השבועות של שנת ש"מ [1580], כפי שיתבאר, וספרי התורה שהניח אחריו עדיין טמונים וגנוזים ואם לא ידעם. ספרא רבה היה רבי אליה מנולה, חיבר ספרים רבים בסגנון בהיר, בעומק ובהיקף מדהימים, ושמו כמעט נשכח. איש האשכולות היה, פרשן, פוסק, מקובל, ומאידך גם פילוסוף גדול ורופא מובהק, אך חכמתו לא עמדה לו להינצל מגזירת השכחה שנגזרה עליו למשך זמן ארוך כל כך.

'קץ' שם לחושך, זמן נתן לעולם כמה שנים יעשה באפילה' (ב"ר פט א). תקוותינו שמעתה יתקיים רצון צדיק ובקרום שמועותיו יתבדרון בבי מדרשא. והלוא דבר הוא, שהתגלות דמותו וכתביו של רבי אליה מנולה בימינו לא התגלגלה דרך כתבי-יד הרבים שכתב מתורת עצמו, אלא מתוך שבייר מקחו של צדיק - רבו הספורנו זיע"א - ועמל לרשום את שיעוריו לתנ"ך ולפרש את ספרו 'אור עמים', ויתן ה' שנזכה לברר את מקחו שלו, את פירושיו וספריו, להוציאם לאור עולם, ולדובב שפתותיו.

'האלוף' הנורא כמה"ר אליא יצ"ו מנולא', כפי שמתואר בכותרת תשובתו ההלכתית היחידה שהגיעה אלינו לעת עתה, היווה דמות ייחודית ורב-גונית של רב, פוסק, רופא, פרשן, מתורגמן, פילוסוף, ומקובל. כל מי מבני דורו שמזכיר אותו - מתייחס אליו בהדרת הכבוד. מאידך, לא רבים הזכירו אותו. הגיעו הדברים לידי כך ששמו של אדם גדול זה, מחבר פורה, הדולה ומשקה מתורת רבו הספורנו - ובהמשך מייצר קו עצמאי של פרשנות והגות - ירד לתהום הנשייה. חיבוריו הרבים נותרו בכתב-יד, מהם אף נשארו מיותמים מבלי זיהוי שם המחבר, וחלקם אף נעלם ואולי אבד.

1. Biblioteca Palatina de Parme (Cod. Parm 3127 De Rossi 1291).

פלא הוא, שכארבע מאות וארבעים שנה לאחר פטירתו, תורתו הענפה והבהירה זוכה כאחת להתגלות במקומות שונים בעולם, כאשר גילוי גורר גילוי וזיהוי מביא עמו זיהוי נוסף, עד שנראה שבקרוב תהיה תורתו של רבי אליה מנולה זיע"א בהישג יד לכל דורש ה' ומבקש דעת.

המידע על רבי אליה מנולה עד לאחרונה היה מצומצם, אך בעקבות הגילויים האמורים מכתבי אותו גאון נעלם, התעניינו החוקרים בזהותו ואישיותו של מי שככל הנראה היה איש אימונו ומקורבו של חד מקמאי מגדולי הדורות רבינו עובדיה ספורנו זיע"א, והעלו פרטים שונים מתוך מסמכים עתיקים השוכנים בארכיוני הערים העתיקות באיטליה, ומתוך חיפוש וחיטוט בספרות הקשורה לאותה תקופה. פרטים אלו מאירים במידת מה את האפילה בה היתה דמות זו נתונה עד הנה. להלן נעלה את אשר עלה בידינו מתולדותיו של צדיק, כאשר דברינו יתבססו על המעט שנכתב עליו בדורות קודמים, על הפרטים החדשים שנחשפו, ועל מאגר החדש של כתביו שהולך ומתגלה, מאשר הצלחנו להעלות מחיבורים אלו שעדיין לא ראו את אור הדפוס.

רבי גדליה נ' יחייא [נולד בערך רע"ה - 1515, נלב"ע שמ"ח - 1588] היה תושב בולוניה בתקופה מסויימת, כפי הנראה אף למד בבית מדרשו של רבינו הספורנו, אך יתכן שהיה זה לאחר פטירתו.¹ בספרו הנודע 'שלשלת הקבלה' לדברי ימי עם ישראל הוא רושם את שמות חכמי ישראל במקומות השונים לאורך השנים. גם אם פקפקו רבים בדיוקו ההיסטורי של ספר זה, שהטעויות בו רבו גם רבו, אין להקיש מכאן למה שהמחבר ראה בעיניו וידע מכלי ראשון. ואלו דבריו בתיאור חכמי בולוניה באותו הדור:

'ואלה הם הרבנים המפוזרים באיטליאה מכל הלשונות²: הרב רבי אברהם כהן ספרדי, ראש ישיבה בבולוניה, והדפיס ספר החסידים ועשה פירוש לשאלות דרב אחא. רבי עובדיה דספורנו שם, וחיבר ספר אור ה' [צ"ל אור עמים] ופירוש התורה. ושניהם מתו שנת ש"י וכו'. רבי אברהם בן החכם רבי יצחק בן החכם רבי יחיאל דפיסא, מת בבולניא שנת שי"ד. ר' אליהו מנולה שם.'

נמצינו למדים מי הם רבני בולוניה בתקופה זו: רבי אברהם הכהן, האב"ד המפורסם. רבינו עובדיה ספורנו. רבי אברהם מפיסא. ורבי אלייא מנולה.

1. בספרו הוא כותב: 'ובהיותי בבית המדרש של הגאון רבי עובדיה דספורנו ז"ל בבולוניה, ראיתי במכתביו וחידושיו אלה הדברים'.

2. כלומר, מקהילות השונות שהרכיבו את יהדות איטליה: איטליאנים, ספרדים, אשכנזים, לבנטינים.

י אמר הגאון - שיעורי הספורנו

לפי שהזכרנו את לשון בעל 'שלשלת הקבלה', נקדים את המאוחר ונציין שלהשערת החוקר ד' קויפמן ע"פ הבנתו מלשון קינה שנכתבה על פטירתו של ר"א מנולה - יום פטירתו היתה בחג השבועות שנת ש"מ [1580]. אם כנים דבריו, מסתבר שיש להגיה את לשון השלשלת הקבלה 'ר' אליהו מנולה שם', אל תקרי 'שם' אלא 'ש"מ', וציין את שנת פטירתו כדרכו אצל שאר החכמים שמזכיר.

א' פינקל, מחברה של הביוגרפיה הראשונה על רבינו הספורנו (R. Obadja Sformo als Exeget), מזכיר את תלמיד רבינו - רבי אליהו די נולה - שמצטט רבות את רבו בספרו 'ממגד תבואות שמש' המצוי בכתב יד. כתב-היד (גירונדי מס' 104) נעתק על ידי רבה של פאדובה רבי שמואל ארקיוואלטי, שאף שימש כמגיה של פירוש הספורנו על התורה בדפוס ראשון. את כתב-היד העתיק בשנת שכ"ג, כלומר בחיי המחבר. כתב-יד היה מונח באוסף פרטי (Bernhard Zimmels, Ostrava 1895), ואבד ולא נודע מקומו עד הנה.

יצויין שפינקל טעה כשייחס את שנות לימודיו של ר"א מנולה אצל הספורנו לשנותיו של זה ברומה. לא זו בלבד, אלא שראה לנכון לערב את הקודש והחול יחד, כשמדבר על פעילות הספורנו ברומה, וכותב ששם לימד לתלמידים, רבי אליה מנולה - ויוהאן רויכלין. אכן רבינו לימד תורה לנוצרי רויכלין בימי מגוריו ברומה, אבל לא במסגרת דומה ללימודי ר"א מנולה, שלא למד ברומה אלא בבית מדרשו של הספורנו בבולוניה. ההיסטוריון ס' קמפניני חקר את היכרות הספורנו עם רויכלין והעלה נתונים מפתיעים:

ראשונה, ההיסטוריונים מספרים על שנתיים של לימוד משותף, בין שנות רנ"ח-ר"ס [1498-1500]. קמפניני הוכיח שהזמן המירבי שלימוד זה יכל להתקיים היה בשנת רנ"ח מחודש יוני עד חודש ספטמבר, חודשים בודדים בלבד.

שנית, בשעה שהגיע רויכלין לרומה, הוא כבר ידע לשון הקודש על בוריה, ומה שביקש ללמוד מרבינו עובדיה ספורנו היה החכמה הנסתרת, הקבלה. תופעת ה'היבראיסטים' - נוצרים יודעי עברית - התחילה להתפשט, ואלה שמעו את שמעה של חכמת הקבלה המיסטית שבתקופה האחרונה צוברת תאוצה בין היהודים, והשתכנעו שבכתבים נסתרים אלה יוכלו למצוא הוכחות לדתם... רבים מהם עסקו בקבלה, בראשם פיקו דלה מירנדולה, הקרדינל אג'ידיו די ויטרבו - פטרונו של המדקדק ר' אליהו בחור, ורויכלין שאף פרסם ספרים המבוססים על יסודות קבליים. אם נאסר ללמד תורה לגויים, איסור מסירת סודות התורה לערל חמורה פי כמה. ומה עשה רבינו הספורנו כשנאלץ להיענות לבקשותיו של רויכלין?

לימד אותו את ספר 'מורה נבוכים' להרמב"ם וספר 'רוח חן' שהמהווה הקדמה לחכמת הפילוסופיה, ושכנע אותו שזוהי הקבלה, והרמב"ם הוא ראש למקובלים... אכן בכתביו מאז ואילך מרבה רויכלין לצטט את המורה נבוכים, ומתייחס לרמב"ם כאל מקובל...

ומניין לו לפינקל שר"א מנולה למד אצל הספורנו ברומה? מסתבר שראה את הרשימה בספר 'תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה' שחיבר רבי מרדכי שמואל גירונדי מפאדובה [ששמו מופיע כשם בעלים בכתב ידו בראש כתב-יד מונטיפיורי שבו נכתבו שיעורי הספורנו] (אות סו): 'מהר"ר אליה מנולא מעיר רומה'. ומניין לגירונדי מידע זה? ככל הנראה, מספרו האנציקלופדי של רבי יצחק למפרונטי, ה'פחד יצחק', שם הובאה תשובתו של ר"א מנולה שנכתבה בעיר רומה. אך דא עקא, שתשובה זו נכתבה בשנת של"ג [1574], אחרי גירוש בולוניה שהיה בשנת שכ"ט [1569], ובדבריו שם מתלונן ר"א מנולה שהוא כאורח נוטה ללון ואין ספריו בידו... וכך יצא לנו צירוף שני 'תלמידי' הספורנו מתקופת רומה, האחד שהיה ברומה בשנת רנ"ח, והשני שגורש לשם כעבור **שישים וחמש שנים**, עשרים ושלוש שנים לאחר פטירת הספורנו...

בשער פירושו לספר איוב, אותו כתב בזקנותו, אחרי פירוש תהלים, נזכר רבי אליה מנולה כ'אביר הרופאים':

'פירוש על איוב למעלת אביר הרופאים כמהר"ר אליה נולאנו זצ"ל'.

כך גם מעיד ד' קופמאן, שעל שער כתב-היד של 'ממגד תבואות שמש' שהועתק על ידי רבי שמואל ארקיוואלטי נקרא 'החכם מנולא אביר הרופאים' ט. בכת"י של 'קיצור פרדס רמונים' לרמ"ק נכתב שם הבעלים: 'הושע בכמה"ר אליה איש נולא אביר הרופאים'. כמו כן בקינה מותו שפירסם ד' קופמאן נכתב: 'על פטירת אביר הרופאים כמהר"ר אליה זל"ה מנולה'.

כרבו הספורנו, שאף הוא נקרא בתואר 'אביר הרופאים' בשער חלק מספריו, כן נקרא תלמידו. בדור שלאחריהם חי הרופא דוד די פומיס. הוא היה נשוי לבתו של רבי אברהם כהן מויטרבו, וכך היה גיסם של שני רבנים ידועי שם בדורם, רבי יצחק כהן מויטרבו, ורבי אלעזר מצליח הכהן מויטרבו. רבי אלעזר מצליח כיהן

ט. קופמאן מציין שמכונה שם גם 'הראר"י מנולא'. לדעתו הפענוח הוא 'הרב רבי אליה רופא יחיה מנולא', ואילו להשערת מ' שטיינשניידר יש לפענח 'אליה ראש ישיבה'. כאמור כתב-היד אינו ידוע כיום, ולא ניתן לבדוק, אך יתכן שהנכון הוא לקרוא 'הראב"י מנולה', או 'הראבר"י', ופענוחו 'רבי אליה בן [רב] יוסף'.

יב _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

כרב ברומה, והוא נשא לאשה את דבורה, בתו של רבינו עובדיה ספורנו. דוד די פומיס חיבר מילון עברי - לטיני - איטלקי בשם 'צמח דוד'. [במילון זה נעשה שימוש לפענח את מילות ה'לעז' שבספר 'אמר הגאון']. מלבד זאת, כתב די פומיס קונטרס בלטינית, אותו שלח לאפיפיור, בו הוא יוצא להגנת זכויות הרופאים היהודים מגזירות האפיפיור שאסר עליהם את הטיפול בנוצרים, ומתאר את מומחיותם ומסירותם של הרופאים היהודים בדורות שקדמו, ואת אנשי השררה והכמורה שהשתמשו ברופאים יהודים. בין דבריו נזכרים בנשימה אחת רבי עובדיה ספורנו ורבי אליה מנולה כגדולי הרופאים בדורם.

לאחרונה התגלתה התעודה הרשמית של הסמכתו של רבי אליה מנולה לרופא. התעודה מתוארכת לשנת ש"א [1541], ומוסרת לנו מידע יקר: שם אביו יוסף, שם אמו ספרנצה ממשפחת קולוניא'. התעודה (Simonsohn S., Le Siège Apostolique, doc. 2011) חתומה על ידי ראש האוניברסיטה לרפואה בבולוניה, ועל ידי יהודי בשם... עובדיה! אלה הוסמכו על ידי האפיפיור לבחון את ידיעותיו ובהתאם לכך להעניק לו את התואר 'דוקטור לרפואה' עם זכויות מלאות לעסוק ברפואה. [היה זה לפני גזירות האפיפיור פאולוס הרביעי ימ"ש]. החוקרים טוענים שאינם מכירים מקרה נוסף בתקופה זו שבו יהודי חותם מסמך רשמי של הסמכת רופא יא.

י. אולי יש כאן פענוח לתשובתו של רבה של מנטובה רבי משה פרובינצאלו (סימן קצ"ח). התשובה נכתבה בשנת שכ"ט [1569], שנת גירוש יהודי בולוניה. בולוניה היתה שייכת למדינת האפיפיור, כלומר, היא עמדה תחת שלטונו הישיר של האפיפיור. בשנת פטירת רבי עובדיה ספורנו, התיישב על כס האפיפיור צורר יהודים אכזר, שגזר גזירות קשות על יהודי ארצו. בשנת 'המר שד"י לי' - שי"ד [1554], גזר לשרוף את ספרי התלמוד ואסר להחזיק גמרות. בהמשך אף גירש את יהודי המדינה, מלבד יהודי רומה ואנקונה, אותם סגר בתוך גטו [גטו' הוא שם איטלקי שבא לעולם בדור זה עם כינון גטו ונציה]. לפני הגירוש עצמו, הטיל מיסים כבדים ביותר, עד שרבים מבין היהודים ברחו מעצמם. המיסים חלו אוטומטית על הקהילה המצומקת שנותרה בעיר. תופעה זו גרמה לדברי ריבות בין יהודי העיר לבוחרים, כשהבורחים טוענים שהם כבר לא נמנים על תושבי העיר, ואילו הנשארים טוענים שאין צדק שישלמו הם בעד הבורחים. כפי הנראה בכך עוסקת תשובה זו: 'פסק שפסקתי בריב שהיה בין ק"ק בולוניא', היינו בין מורשיהם ארבעה מטיבי דעת ובין האלוף כמוהר"ר שלמה ממדינא יצ"ו על אודות העתקת דירתו משם. תשובה, היתה עלי יד הנשיאים בק"ק בולוניא יצ"ו, האלוף כמוהר"ר יחיאל והשר כמה"ר עשהאל רפאל שניהם יצ"ו מגזע ריאטי' והחכם כמוהר"ר אליא יצ"ו מקולוניא והנעלה כמוהר"ר יצחק קלאבריס"ו יצ"ו, ארבעתם קריאי העדה לדון עם הבאים לעקור דירתם מקהלם יצ"ו על אודות חיוביהם עמם'. בסוף התשובה נכתב: 'וכן על שארית קדמון לחכם מנול"ו יצ"ו לא באו בדברי והוא פטור עליהם מכלום'. החכם רבי אליא מקולוניא אינו מוכר לנו ממקום אחר, לעומת זאת נזכר גם 'החכם מנולו', כנראה רבי אליה מנולה. מעתה שידוע ששם אמו 'קולוניא', יתכן שכאן כינוי נוסף שבו נתכנה. כינוי 'החכם מנולה' מופיע ביחס לרבי אליה בשער 'ממגד תבואות שמש' בכתובת מהר"ש ארקיוואלטי, לפי רשימות שנכתבו בעוד כתב-היד היה קיים ומוכר, וכן מופיע רבות בלקסיקון למושגים בתלמוד ומדרש הנמצא בכת"י, לתלמיד של רבי עזריה די רוסי בעל מאור עיניים.

יא. ידוע על יהודי אחד בלבד שהוסמך לכך, והוא רבי יהודה מסיר ליאון.

עצם קבלת התואר על ידי יהודי התאפשרה רק לעיתים נדירות^{יב}, וכאן מצינו יהודי המעניק את התואר המוכר על ידי השלטונות ליהודי אחר! אותו עובדיה החותם נזכר בתעודה כעובדיה מפדרה פיטה. פדרה פיטה היא עיר בספרד, ויהודי בשם זה אינו מוכר לנו, והדבר מפליא, איך יהודי אלמוני זכה למעמד כזה. אך פתרון התעלומה - להשערת החוקרים - פשוטה. 'פדרה פיטה' אינו שם עיר בספרד בלבד, אלא גם שם רחוב בבולוניה. ובאותו רחוב עמד סניף של הבנק שבשליטת משפחת ספורנו, עליו נמנה רבינו עובדיה. מסתבר איפוא שהיהודי 'עובדיה מפדרה פיטה' אינו אחר מאשר רבינו עובדיה ספורנו בכבודו ובעצמו, והוא הוא המעניק באישור הממשלה תעודת רופא לתלמידו! יתכן שלצד שיעוריו במקצועות התורה השונים, דאג רבינו להעניק מקור פרנסה מכובד לתלמידיו, כדי שיוכלו להקדיש את עיתותיהם הפנויים לתורה - כדוגמתו האישית.

בשנים שלפני שהוכתר לרופא, עסק רבי אליה מנולה בתרגום כתבים פילוסופים מלטינית ללשון הקודש. מצויים בכתב יד תרגומים כאלה משנת רצ"ז [1539]. את ספר האתיקה של אריסטו, וכפי שנקרא 'ספר המידות', הנזכר רבות בספרי רבותינו הראשונים^{יג}, תרגם ללשון הקודש ואף כתב עליו ביאור עוד בשנת רפ"ז. בשנותיו המאוחרות עזר למשה אלאטינו שהוציא לאור תרגום של 'פיזיקום 12 של טמיסטיוס' מתוך כתב-יד עברי קדום שמצא - ללטינית, והוציאו לאור בוונציה של"ד [1574], כשבהקדמה הוא מודה בלטינית ל'פילוסוף רבי אליה נולנוס' שעזר לו.

ידיעה נוספת מספרת לנו על אחיו של רבי אליה ושמו יעקב^{יד}. נמצא מסמך המעיד שבשנת 1548, היא שנת ש"ח, קיבלו אליה ויעקב בני יוסף מנולה אישור מן הרשויות להחזיק בנק להלוואות בעיירה אימולה הקרובה לבולוניה. יש לציין שכעבור תשע שנים, בשנת שי"ז [1557], יכתוב רבי אליה את פירושו לתהלים, ושם יאריך בגנות ההלוואה בריבית אפילו לגוי! טו יתכן שאכן עסק בעצמו בבנק

יב. ראה 'בתרבות הרניסאנס ובין חומות הגיטו' לד' קארפי, בפרק המוקדש לתוארי דוקטור אצל יהודי התקופה.

יג. לדוגמא: הרמב"ם במורה הנבוכים, ר"י אלבו בספר העיקרים, ר"י עראמה בעקידת יצחק, ובמיוחד ספר המידות לרבי שלמה אבן גבירול שמזכירו בלי סוף עם הפניות מדויקות, ומשם העתיק ועיבד מחברו העלום של ספר 'אורחות צדיקים' המפורסם, כאשר מובאות אלה מיוחסות ל'אמר החכם'.

יד. ובקשר לאח זה, ג' ברטולוצ'י מצא מסמך המעיד שיעקב די נולה שכר בבית בבולוניה בשנת שט"ז [1566]. ובו נזכר שמו כבנו של 'יוסף ז'ל מנולה'. מכאן שר' יוסף אביו של ר' אליה נלב"ע לפני תאריך זה.

טו. בהקדמת מזמור י"ד: 'מעתיקה מה נשיב לשואלנו שאנחנו מלווים בריבית לגויים אם הריווח מגונה ולא יאות לעשות כן'.

מחוסר ברירה, או שטרם הכריע בין השיטות השונות שהביא בפירושו שם, ורק בהמשך הסיק שאין זה משלוח יד שעולה בקנה אחד עם בקשת השלימות.

להלן סקירת כתבי רבי אליה מנולה כפי הידוע כעת, לפי סדר יצירתם: בשנת רפ"ז [1527] תרגם ופירש את 'ספר המידות' לאריסטו [ע"פ עדותו בפירושו לתהלים]. בשנת רצ"ז [1537] תרגם לעברית פירוש שנכתב בלטינית לכמה מספרי אריסטו. את ביאור 'אור עמים' כתב בין רצ"ז [1537], אז יצא ה'אור עמים' לאור עולם, לשנת ש"י - שנת פטירת רבו. באותה תקופה חיבר אף את רשימותיו משיעורי רבו, אותם כינינו בשם 'אמר הגאון'. במבוא ל'אמר הגאון' על התורה הוכח שאלו נכתבו לאחר הדפסת ה'אור עמים'. ספר נוסף שחיבר נקרא 'לגן עדן הארץ', ועיסוקו כנראה במקום הגן עדן התחתון לאור המקורות התורניים והידע הגאוגרפי שהתפתח בימיו בגילוי ארצות חדשות. את זמן כתיבת פירושו לתהלים הוא מציין בתוכו, כשנוקט דוגמא מכך ששנה זו שבה הוא כותב היא שנת ש"ז [1557]. בפירוש איוב הוא מציין לפירוש תהלים, הרי שנכתב לאחר מכן. בפירושו לתהלים מציין לפירושו למגילת אסתר שכתבו קודם לכן, ואילו רבי יעקב צהלון שחי בפרייה מעל מאה שנה מאוחר יותר מצטט ממנו בדרשותיו שבכתב-יד ומעיד שפירש את כל חמשת המגילות. כת"י שהיה קיים בדורות האחרונים אך נעלם כנראה במלחמות העולם נקרא בשם 'מגד תבואות שמש'. תוכנו אינו ידוע. פירוש ר"א מנולה לבראשית רבה נזכר פעמים רבות בכת"י לקסיקון ללשונות התלמוד והמדרש, שנכתב על ידי תלמידו של ר"ע די רוסי, בעל מאור עיניים.

דולה ומשקה

קרוב לודאי שרבי אליה הוא התלמיד העלום שרשם את שיעורי רבו ה'ספורנו' על גליונות פירוש רלב"ג על התורה. במבוא ל'אמר הגאון' על התורה קבענו את תאריך כתיבת שיעורים אלה לשנים שבין רצ"ז-ש"ב [1537-1542]. עם זאת, יתכן שהשיעורים לתהלים נכתבו במועד מאוחר יותר, אך כתיבתם הסתיימה לפני שנת ש"י [1550], אז נפטר הספורנו.

באותם שנים חיבר רבי אליה פירוש לספר 'אור עמים', ספר הפילוסופיה שחיבר רבינו עובדיה ספורנו זיע"א^{טז}. עובדה זו התגלתה לאחרונה על ידי פ'

טז. בעליו של ביאור אור עמים לאלה בוטריו היה גרשון מונטיפיאסקוני. בין ספריו של גרשון הנ"ל

דונקלאו מאוניברסיטת המבורג, שזיהה את השם האלמוני של מחבר הפירוש שעודנו בכתב-יד, 'אליה בוטריו', עם רבי אליה מנולה. הבסיס לזיהוי זה היו מסמכים המוכיחים על מגורי רבי אליה ואביו רבי יוסף בעיירה בודריו הנמצאת במרחק כעשרים ק"מ מבולוניה, שם חיו יהודים בודדים בלבד. יוסף די נולה, בנו של 'דיאודאטו' [תרגום לועזי של חננאל, אלחנן, נתנאל, וגם יוחנן], קיבל אישור לשמש כרופא גם לנוצרים בבודריו בשנת ר"צ [1530], ופעם נוספת בשנת ש"ד [1544]. ולכן בשם זה כונה הבן ר"א בהמשך על שם עיירה זו, בדיוק כמו שנקראת שם המשפחה על שם עיר מגורי אבותיו, נולה. בהמשך נמצאה הוכחה ברורה המוודא זיהוי זה, כאשר גילו רשימה עתיקה המתייחסת ל'אליה דה נולה אליאס' - [המכונה גם] אליה בוטריו.

גם אילולא הוכחות אלו - קשה להתעלם מן הדמיון שבין הפירוש ל'אור עמים' בסגנון ובצורה ל'אמר הגאון' מחד ולפירוש תהלים של ר"א מנולה מאידך. זאת ועוד, בפירוש ר"א מנולה לתהלים מציין לחיבורים רבים שכתב. אחד מביניהם הוא פירוש משלי, שמחולק לשערים, וכפי הנראה הוא ספר בעל היקף נרחב [כמתכונת פירוש תהלים], שכן מציין למה שכתב שם בשער הנ"ד. כתב-יד של פירוש לספר משלי שחיבר אליה בוטריו 'הרופא' נזכר ברשימת כתבי היד שבבעלות מרדכי ביסליכעס מברודי שהופיע בשנת תקצ"ז (Wissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische Theologie, A. Geiger, Stuttgart 1837). ברשימה זו מזכיר פירוש משלי ל'אליה בוטריו הרופא, המכיל 425 דפים. רחוק עד בלתי אפשרי להניח שמלבד ספרו של ר"א מנולה למשלי היה איש נוסף בשם אליה בוטריו שגם היה רופא וגם חיבר חיבור מקיף על ספר משלי, וגם היה תלמיד הספורנו וכתב פירוש לספר 'אור עמים' עוד בחיי רבו. ברור איפוא ש'אליה בוטריו' הוא ניהו רבי אליה מנולה.

כתוצאה מזיהוי 'אליה בוטריו' עם ר"א מנולה, זכינו לייחס אליו עוד שתי יצירות נוספות שמוכרות לנו כיום, לעומת פירוש משלי שנעלם, ואף אם אינן דומות כלל בהיקף ובחשיבות, בכל זאת כוחן יפה להאיר פן אחר מדמותו רבת האנפין של ר"א מנולה. הכוונה לשתי קינות שחיבר על פטירת מרן רבי יוסף קארו, ה'בית יוסף', שנלב"ע בשנת של"ה [1575]. קינות אלו התפרסמו על ידי מ' בניהו בספרו 'יוסף בחירי' על שם ר' אליה מבוטריאה.

עיסוקו בהלכה והתשובה ב'פחד יצחק'

כאמור, 'החכם רבי אליה מנולה' נודע למשגב בדורו כגדול בתורה ובחכמה. כפי הנראה פנו אליו בשאלות הלכתיות, אך אין בידינו אלא תשובה אחת בלבד, שנכתבה בימי גלותו וזקנותו. אולי תפס כאן באומנות רבו, שגם מיעט לכתוב תשובות הלכתיות, למרות ששימש כל ימיו בדיינות, הן בשנותיו הצעירות ברומה והן בבולוניה. מיעוט התשובות ההלכתיות של רבינו עובדיה ספורנו לעומת מעמדו הנכבד בין רבני הדור נחשב לתעלומה בעיני חוקרי תולדותיו. רבני איטליה באותה תקופה לא חסכו במילה הכתובה, ועל כל נושא שעלה לדיון נשפך דיו רב, בפרט בפולמוסים הגדולים הנודעים שלרגלם געשו ורעשו רבני איטליה, וביותר מסביב לשאלת קבלת חכמת הקבלה והנהגותיה, כהנחת תפילין בחול המועד ועוד ¹, ובכל ההמולה הזאת - קולו של רבינו הספורנו לא ישמע! והלוא דבר הוא!

יש כמה פתרונות אפשריים לתעלומה זו. האחת, אם נשים לב לתאריכי כתיבת אותן תשובות בודדות שהגיעו אלינו, נגלה שכולן נכתבו בימי מגורי רבינו העיר הבירה רומה, בשנותיו הצעירות. משנות כהונתו בבית דין של בולוניה לא נותר לפליטה אפילו תשובה אחת!

עיסוקו של רבינו הספורנו בפסק הלכה בתקופת בולוניה מתגלה לנו בצורה מעוררת תהיות, בהתייחסותו של מהר"ם פאדווה ותוכן תשובתו אל רבינו (שו"ת מהר"ם פאדווה סימן מח-מט). מתוך דבריו אנחנו לומדים פרטים שיכולים להאיר קצת על דרכי רבינו בענייני פסיקת הלכה, ומידותיו התרומיות. כותב אליו מהר"ם פאדווה, שנחשב בזמנו כגדול רבני איטליה: 'גברא רבא ונהירא, בוצינא דנהורא, הוא הגאון נודע שמו בשערים כמהר"ר עובדיה י"ץ איש ספורינו, שלו' למר ולתורתו, ויעף אלי אחד מן המלאכים ובידו מגילת סתרים מעולפת ספירים ממולאים בתרשיש והם דברי אלקים חיים ומאחורי הפרגוד שמעתי כי ממקום מעלתך יצאו נבעו המים ההם, וימתקו המים בפי והיו עלי כמים קרים לנפש עיפה וצמאה לתורה, כי כל אשר כתב מעלת כבודו בנוי על אבני שיש טהור ראיות ברורות מן התלמוד המציץ בטהרתן אחר מים חיים'. רחשי הכבוד של

יז. **בעניין** תפילין בחול המועד, מן הראוי לציין שרבה של בולוניה, רבי אברהם הכהן שעליו ידובר בהמשך, צירף בכ"א כסלו רצ"ז [1537] את הסכמתו וחתמתו לתשובת רבי אליה חלפן מוונציה לאסור הנחת תפילין בחול המועד, שלא כמנהג איטליה עד אז. [תשו"ח לר"י גולדהבר שפירסם תשובה זו בסקירתו המאלפת לפולמוס זה]. מסתבר שהספורנו הניח תפילין לפני כן, כי למרות ששורשי משפחתו בספרד, אבותיו היגרו משם בתקופה שטרם נפוצו פסקי הזוהר, ופולמוס זה כנראה היה נוגע לו עצמו.

מהר"ם פאדווה כלפי רבינו ברורים, אך המעניין כאן הוא שתשובתו של רבינו באה לו כ'מגילת סתרים', ורק 'מאחורי הפרגוד' נודע לו מי חיבר דברים אלה! הדבר תמוה ביותר, רבינו משמש כדיין בבית דין, ואינו מפרסם את פסק דינו הבהיר אלא במגילת סתרים בצורה אלמונית! בסוף התשובה מתבאר שאב"ד הישיש של בולוניה, הרב המפורסם בדורו מהר"א הכהן, הלך בעקבות פסקו של רבינו. האין כאן משמעות שאמנם כיון שהיה רבינו צעיר נהג כבוד באב"ד, מ"מ ידע האב"ד להעריכו ואולי אף ביטל דעתו לפניו, ואילו הפסק שיצא מהב"ד לא היה על שמו של רבינו י"ח? בתשובה הבאה של מהר"ם פאדווה שוב אנו מוצאים רחשי הכבוד, אלא שכאן נוספו גם תוארי ידידות לא מעטים. [התשובה הראשונה היתה אכן הקשר הראשון שבין שניהם, כמו שכותב מהר"ם בסוף תשובתו: 'ומעלת כבודו יגלה עפר מבין עיני ואל תשיבני ריקם, כי זהו ראשית טיפולי במעלת כבודו במשא ומתן של הלכה, ומרחוק הריחותי ריח שמנך הטובים, וחפצי להתבשם בם בעצם']. בתשובה השנייה שוב מוצאים התייחסות לדברי מהר"א הכהן: 'גם מעלת כבודו דחק ליישב דברי הגאון הכהן'. שוב נראה מזה היחס המיוחד של רבינו לעמיתו ה'מרא דאתרא' הזקן ממנו, שהוא דוחק את עצמו להגן על כבודו.

יח. גם בתשובת הספורנו שנדפסה בשו"ת רבי עזריאל מדאיינה (כרך ב', ע' 544), מזקני רבני אותו הדור, נראה שהיה רבינו נחבא אל הכלים, ולא יצא מגדרו כי אם כאשר הוכרח לכך. בתשובה זו מתייחס לפסק דין בהלכות ממונות שיצא מאת הדיין הנ"ל, ונגד אותו הפסק הופיע מכתב אנונימי הסותר את דבריו, שמחברו ביקש לפרסם את השגותיו מבלי לחתום את שמו עליהן. רבינו יוצא לנגדו להצדיק את פסקו של הגאון הזקן, ובתוך דבריו כותב 'על כן יצאתי ממחיצתי לשכת חשאיך, לא אחשה לכבוד קוננו'. [בסוף תשובה זו רבינו מתאונן על הפירוד שבין החכמים בימיו: 'על זה ידעו כל הדוים כי יראו חכמים קמים לשטן גברא אגברא לקנטר איש את חברו'. את תלונתו זאת הוא מביע גם בפירושו לכתובים, בהם הוא מרמז למחלוקת בין הרבנים הגורמים לבלבול הדעת, ועל רבנים שלא הגיעו להוראה ומורים. עיין משי"ב בשיר השירים (א) ז, ב טו), תהלים (קט קלז-קמז), ועוד. לתופעת הרבנים האלה בדורו התייחסו גם פוסקי דורו המפורסמים, מהר"ם פאדווה ואחרים, וניסו לגזור גזרות שלא יקבל רב סמיכה להורות כי אם על דעת כמה רבנים מפורסמים]. נודע לנו על מקרה נוסף בו רבינו יוצא מגדרו בדרכו הצנועה. בכ"ז אלול בשנת רצ"ו כתב מכתב ל'ראשי עם קודש, אנשי השם, רבני וגאוני ק"ק פירארה', בו יוצא בחרם חמור ובקללות נמרצות על המעלים את דיניהם בערכאותיהם של גויים, והמוסרים על אחיהם לפני הרשות. בעיקר צועק מרה על שחיללו שם שמים לפני הדוכס שמשל אז על פירארה. במכתב בא בטענות לא רק על אלה העוברים על האיסור להעלות דינם בערכאות, עליהם הוא כותב 'עונו ישא, יפול במכמורי נידוי וקללה, והיה לאלה בקרב עמו, יבדל מקהל קדשכם, פתו פת כותי ויינו יין נסך, פירותיו טבלים, ספריו ספרי מינים, לא תמולו בניו בחייו ולא תקברוהו ולא תמנו לכל דבר שבקדושה פן תספו בכל חטאותיו ח"ו, אלא זועק על הדיינים עצמם 'תהיו כמחרישים נוגעים בדבר, נותנים פתחון פה להאשים, לחשוב עליכם תועה'. שייכותו לקהילת פירארה ידועה לנו, שם נסמך לרופא, וכנראה היה גר שם תקופה מסוימת. אמנם יציאה זו מגדרו יש לה הסבר פשוט ומוכן. בפירוש הספורנו לפרשת התוכחה שב'כי תבוא', בפרשת צ"ח הקללות, על הפסוק 'ולא תסור מכל הדברים אשר אנכי מצוה אתכם היום ימין ושמאל ללכת אחרי אלהים אחרים לעבדם' (דברים כח יד), מפרש 'אלהים

יח _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

נמצינו למדים שמאז בואו לבולוניה, על אף שימושו כדיין בבית הדין, לא עסק הספורנו בתשובות כתובות, מתוך כוונה לשמור על מעמדו הרם של אב בית הדין הישיש.

נקודה נוספת יש כאן, ולהבין אותה צריך להכיר את תולדות הרבנות. מעמד של 'מרא דאתרא' לא תמיד היה מובן מאליו. בערי איטליה באותה תקופה, בדרך כלל לא היה רב נבחר. אמנם היה נהוג לסמוך לרבנות, ובלי סמיכה לא היה הרב מוסמך להורות הלכה למעשה, אך הסמיכה לא הפכה אותו לפוסק יחיד. הרבנים לא נבחרו ולא נמנו, אלא שיהודי כל מקום היו פונים לתלמידי החכמים שביניהם שזכו לסמיכה להורות להם את הדרך אשר ילכו בה. מסיבה זו גם לא היתה הקהילה משלמת משכורת לרב, אלא לכל היותר שכר בטלה על זמנו שהקדיש לדיני תורה ולפסיקת הלכה. ואכן רוב רבני אותו הדור עסקו במקצוע שממנו התפרנסו, רובם ברפואה וחלקם במסחר או בדפוס. ספרי היסטוריה רבים הדנים ביהדות איטליה בתקופת הרנסנס עמוסים לעייפה בהבחנתו המפורסמת של החוקר י' זנה בין 'הרבנים הקבועים', אלו שנבחרו ל'מרא דאתרא', ל'רבנים הנודדים', אלו שנודדו מעיר לעיר ושימשו כמלמדים בבתי הגבירים, ובמקרים רבים חלקו והתנגדו לרב העיר. הבחנה זו הופרכה לחלוטין, בעיקר ע"י ר' בונפיל, שהוכיח מחד - שלא היה כמעט מושג של 'רב העיר' ו'מרא דאתרא', ומאידך - שרבים מאותם שכוננו 'הרבנים הנודדים' וראו אותם ההיסטוריונים כאישים נטולי סמכות שעוררו על מימסד הרבנות, דווקא אלה נודעו כגדולי הרבנים בדור, ובאופן רשמי לא היו בעלי סמכות פחותה מאלה שהחוקרים חשבו לרבנים הקבועים י"ט.

יש לציין שמצב זה לא היה ייחודי לאיטליה, גם יהדות אשכנז לא יצרה את מוסד הרבנות המוכרת עם רב עיר השולט בקהילתו אלא בתקופה מאוחרת יותר².

אחרים - ערכאות של גויים, שבעוון זה נגרם החורבן 'שגברו בעלי זרוע, כמו שהוא הענין היום עם כל גלותנו ושפלותנו, שרב הממון [- העשיר], בפרט החייב דין, מואס את תורת האל יתברך ומשפטי פיהו, ומתאמץ על ידי גוים וערכאותיהם לַעֲזֹת אֶדָם בְּרִיבוֹ, ובכן ירדו לטמיון הם ונכסיהם, ובאלה התבארו סיבת חורבן בית שני והתמדת גלותו בהתמדת סיבתו'. הרי שרבינו ראה בדבר זה את סיבת החורבן ואריכות הגלות, ולא ייפלא איפה שראה צורך לצאת מגדרו בזה ולמחות בתוקף על התופעה. [מעניין, כי במכתב אחר לאותם גאוני פירארה מבקש רבינו מהם עבור אלמנה שיכולה להציל את ממונה רק ע"י ערכאות של גויים, ועושה מסרב דין, שיתנו לה להעלות דינה בערכאות, אחרי שהעושה 'עושה תורתנו פלסתר כרצונו לשוב לפנינו בצר לו לעזרי לעשוק האלמנה'].

י"ט. וראה גם במבוא לשו"ת רבי עזריאל דאיינה (ח"ב ע' טו-יז).

כ. ראה 'באהלי יעקב' (אסף, לקורות הרבנות ע' 40 והלאה).

כמוכן שמצב זה גרם לחוסר שליטה בקהילות באופן כללי, כשאין ראש ומנהיג, ולכן במשך השנים עוצבה הרבנות והתחילו הרבנים לשמש באופן רשמי, ואף נתמנו לתפקידם וקיבלו משכורת. אך בתקופה שלא כך היה מקובל, מי שרצה לנהוג ברבנות ולהפעיל סמכויות, וכך לשמור על אחדות הקהילה והתנהלותה התקינה, היה צריך מידה יתירה של גדלות בתורה וגדלות הנפש. אחד הבודדים שנהגו כך באיטליה באותו זמן היה רבי אברהם הכהן, אב בית הדין של בולוניה, מתלמידי גדולי ספרד האחרונים, ומפוסקי הדור הידועים. בכמה פרשיות ובתשובות שונות ניתן לראות את מלחמתו להטיל את סמכותו על עירו ואף על סביבותיו כ^א.

מסתבר שלא זו בלבד שהספורנו דאג שלא להאפיל על סמכות המרא דאתרא, אלא הוא ראה בסמכות זו ערך עליון. הדברים תואמים את דבריו בפירושו ושיעוריו למזמור פ"א בתהלים, שם הוא מתלונן על שלא הסכימו רבני הדור לקבל את סמכותו של היחיד שאליו יבטלו כולם את דעתם, כדי שלא תוסיף התורה להיות חלוקה למאה תורות. עמדה זו השפיעה ככל הנראה על דעתו בפולמוס הסמיכה, וכפי שנכתב במבוא ל'אמר הגאון' על התורה. לאור זאת, מובנת מאוד עמידתו האיתנה והמתבטלת לצידו של רבי אברהם הכהן, אחד ה'מרא דאתרא' הבודדים והחזקים שבדור כ^ב.

^א. ראה תשובתו לאימולה ב'הרבנות' לבונפיל (ע' 212), וכן ראה 'תקנות בולוניה' ל'י' זנה, ומש"כ ע"ז בוקסנבום במבוא לשו"ת ר"ע דאיינה (ח"ב ע' טו-יז). וראה בתקנות 'חברת נזהרים' בבולוניה (אסופות ג', עמוד שע"ז), התאחדות יהודים לצורכי לימוד התורה, עבודת ה' וגמילות חסדים, משנת ש"ו [1546], שבין התקנות מופיעה שעה קבועה ללימוד בצהרי יום השבת 'בשעה אשר נסכים ונסדר בע"ה, והוא שלא יהיה בשעה אשר כבר קדמונו רבנן, זמן קבוע אל שמיעת מדרש הגאון כמוהר"ר הכהן ש"ץ או הממלא מקומו בבית ועד חברת אחינו המפוארים בחבורת רחמים יצ"ו, הן בחמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים, יסופר בבולוניה שם ה' ותהילתו בחברת נזהרים, והיה מדי שבת בשבתו ומדי יום טוב בטובו יבוא כל בשר מחברתינו נזהרים יצ"ו בבית מדרש ח"ן יצ"ו ויהיה שקוד ללימוד תורה מפי המלמד המשפיע לנו בימים ההם ובעת ההיא'. כפי הנראה מכמה מקורות, היה ר"א מפיסא קשור לחברת נזהרים. ואילו בצוואתו של רבינו הספורנו שנחשפה לאחרונה מארכיוני בולוניה, עולה שתרם מעזבונו תרומה נכבדה לחברה השניה הנזכרת באותו ציטוט - 'חברת רחמים'. יתכן שהיה הספורנו בעצמו 'הממלא מקומו' של רבי אברהם הכהן הדורש בהעדרו ב'חברת רחמים'.

^ב. ויתכן שלכן אף נקט עמדה ברורה, אך לא בפומבי, בפולמוס הגדול בעניין שכר הרבנים. המשנה באבות (פ"ד מ"ה) אומרת: 'רבי צדוק אומר, אל תעשם [לדברי תורה] עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם, וכך היה הלל אומר ודישתמש בתגא חלף, הא למדת כל הנהגה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם'. הרמב"ם בפירושו לאבות יצא מחריפות נגד תופעת שכר הרבנים, שלדעתו היא אסורה ויש בה חילול שם שמים. כבר האריכו והתפלפלו רבות בדברי הרמב"ם אלו (שרית תשוב"ץ סי' קמ"ב ואילך, נחלת אבות שם, פירוש אבות לחסיד יעב"ץ), אך במחזור רומה שנדפס בבולוניה (ש"א) נדפס מסביב לפרקי אבות זה לעומת זה פירוש הרמב"ם - ופירוש הספורנו, ושם מתייחס לנושא, ומעלה שאם כוונת תלמיד חכם להתפרנס כדי שיוכל ללמוד וללמד

כ _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

אם נשוב להתבונן באותן התשובות שכן הגיעו אלינו, אותן כתב בימיו ברומה, נשים לב שאין אלו פסקים לשאלות שנשאל בעצמו, אלא מכתבי תמיכה בפסקי בית דין שיצאו נגדם עוררין... ואם כן דומים הם בתוכנם בדיוק לאותה 'מגילת סתרים' שגילה מהר"ם פאדווה, שבאה לחזק את פסק דינו של אב בית הדין רבי אברהם הכהן...

הסיבות האמורות, נכונות הן להבנת מיעוט התשובות ההלכתיות של רבינו הספורנו על אף ששימש כדיין, אבל לא בהכרח נכונות באשר לתלמידו ר"א מנולה. למרות שפעלו בבולוניה רבנים גדולים לאחר פטירת הספורנו ור"א הכהן בשנת ש"י, ביניהם רבי ישמעאל מוולמונטה רבו של רמ"ע מפאנו, לא נראה שירש מי מהם את מעמדו הרם של אב בית הדין ר"א הכהן, לפחות לא תיכף לפטירתו, ולפחות בתקופה זו היה ר"א מנולה אמור להראות את כוחו בהלכה גם בתשובות כתובות.

לאור זאת, לא נוכל להימלט מהשערה נוספת במה שהיתה אולי הסיבה הדומיננטית ביותר למיעוט עיסוקו של רבינו הספורנו בכתיבת שו"ת. כבר עמדנו על כך שאת תשובותיו של הספורנו שהגיעו אלינו, כתבם בצעירותו בעודו ברומה. למרבה הפלא, את ספריו בפרשנות כתב דווקא בתקופת בולוניה! יתכן שכתב גם ברומה, אבל כבר הוכחנו שכמעט כל כתבי הספורנו הידועים נוצרו בתקופה מאוחרת יותר. [ויתכן שעסק בכתיבה גם בצעירותו אלא שכתבים אלה אבדו, הלוא שנים רבות עשה בעיר הבירה רומה, ועיר זו נחרבה במלחמה בשנת רפ"ז [1527] ובשיטפון בשנת רצ"ג [1533], ומסתבר שאירועים אלה גרמו למעבר לבולוניה. במכתב שנשלח לאחיו חננאל, כנראה מרומה, מביע רבינו את צערו על שלא עלה בידו להוציא את 'יתר הפליטה'. יתכן שכיוון לעניין ממוני שנשחת באירועים הקשים, ואולי אף כתביו נכללו במה שאבד אז].

ההסבר לתופעה זו, המעבר מן העיסוק בהלכה לעיסוק בפרשנות, במחשבה ובחקירה, מצויה בכתבי הספורנו, אך בעדינות מה. לעומת זאת, בשיעורים שמסר לתלמידיו בעל פה התבטא בצורה הרבה יותר חריפה וגילה את דעתו בנחרצות. הדברים נאמרו בשיעורו למזמור כ"ח בתהלים, כפי שבא בספרנו זה:

ולהשיג שלימות - הדבר רצוי, והוא ענין שותפות יששכר זבולון ותרומות ומעשרות הניתנים לכהנים וללויים. הנושא מופיע כמה פעמים בפירושי רבינו, ובקשר לזה אף כתב מכתב לגאוני פררה על פטור תלמיד חכם מתשלומי המיסים.

'אמר הגאון, כי זה המזמור סובב על זה, והוא שאנו בגלותנו זה בעוונותינו אבדה עצה מבנים ונשתכחה תורה מישראל, וכולהו תנויי בנזיקין, ואין איש שם על לב החלק העיוני שהוא 'התורה', וכל איש מגמת פניו אל הדבר הקטן הווייה דאביי ורבא, וישישו כי ימצאו חלק בו להתגדר ולהיקרא 'רבי', ודורשים ברבים להישייר השומעים אל מה שהם לא ידעו ולא יבינו, כי אם תשאל מהם למי מברכין - הבל יפצו פיהם והחרש יחרישון, ואין בדור כי אם שרידים אשר ה' קורא, אחד מעיר ושניים ממשפחה וכו', ולכן הוא אומר כי אותו צדיק ישאל מה' שיצילהו מאלה הרבנים פן ידמה אליהם, ושה' ענוש יענישם וישב גמולם בראשם. ואמר צורי אל תַחַרְשׁ מִמֶּנִּי פֶּן תִּחַשֶׁה מִמֶּנִּי וְנִמְשַׁלְתִּי עִם יוֹרְדֵי בּוֹר, כי ודאי כאלה חלקם בשאול, כי לא יבינו אל פעולות ה', ומתגדרים בתורתו לעשות משפט, ואת הישרה יעקשו..., אל תִּמְשַׁכְנִי עִם רָשָׁעִים וְעִם פְּעֻלֵי אָוֶן דְּבָרֵי שְׁלוֹם עִם רַעֲיָהֶם לאמר 'דרשו משפט, הסירו רוע מעלליכם', וְרַעְיָה בְּלִבָּבָם, כי קרוב ה' בפיהם ורחוק מכליותיהם, ואם תשאל מהם מי ה' אשר נשמע בקולו - חתו לא ענו עוד וחושבים על ה' תועה, ויחפאו דברים אשר לא כן על ה' אלוקיהם, תֵּן לָהֶם כְּפָעֻלָם - לתת מידה כנגד מידה, הם חשבו להטעות עני ואביון וכסיל לא יבין בצעקות ודברים אשר הם עצמם לא ידעו מה המה אלה וכו', הִשָּׁב גְּמוּלָם לָהֶם עַל מַה שֶּׁלֹּא יָבִינוּ אֶל פְּעֻלַּת ה' וְאֶל מַעֲשֵׂה יְדֵיו, מידה כנגד מידה, שגמולם זה יִהְיֶה רָסָם וְלֹא יִבְנֶם, שמה שהם חושבים להתגדר לקרוא בשמותם עלי אדמות בדמיונותיהם, אלו יהיו להם לחרפה ובוז, כי יקראו רבנים וגדולי הדור, והמשכיל ישחק למו באמרו, אם רבי הוא - אל ירבו כמותו בישראל'.

והמשורר מתפלל על אותם עניי הדעת הנמשכים אחרי אותם הרבנים:

'אמנם על מה שאמר 'דוברי שלום עם ריעיהם' ומיישרים אותם אל דרך לא טוב, אמר ה' עַז לָמוּ לאותם ההמונים ההולכים אחרי עצתם, כי ה' שהוא מְעוֹז יְשׁוּעוֹת מְשִׁיחוֹ, ר"ל קדושו, יהיה 'עוז למו' להמונים ההם, כי כסבורים הם שאותם הרבנים ידריכום בדרך הטובה, וה' שומר פתאים ויושיעם, ולא יושיע אותם החנפים'.

כלשון הזה כותב רבינו באגרת שבראש ספרו 'אור עמים' באותו עניין:

'ונחנו מה תהא עלינו אם גמר אומר מורה צדק מוכיח במישור מוסדי תורתנו, הן היום הקריבו ראשי אנשי השם, כולהו תנויי בנזיקים, ונהי בעינינו כיודעים חן, נהמה כדובים למצוא דברי חפץ די השיב לשואלינו מה דודנו מדוד כי עליו הורגנו כל היום, ואין אתנו יודע עד מה'.

ביקורת חריפה זו על רבני דורו שעוסקים בהוראת ההלכה למעשה מבלי לעסוק בידיעת ה', באהבתו ויראתו שהן עיקר תכלית התורה, כוחה יפה להטעים

כב _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

את הפסקת העיסוק בכתובת תשובות הלכתיות וההשקעה הגדולה בחיבור ספרי מחשבה ופרשנות שנועדו להביא את האדם להתבוננות מעמיקה בגדלו וטובו יתברך, ומתוך כך יבוא לאהבת ה' ויראתו.

יצוין שנימוק זה, ההתעסקות בהלכות המעשיות בלבד תוך התעלמות מפנימיות העבודה, היה אחד הטיעונים העיקריים שטענו גדולי אותו הדור שתמכו בהדפסת הזוהר הקדוש, כפי שדברי כמה מהם מופיעים בהסכמות ובהקדמות לדפוסים הראשונים של הזוהר. אלא שלדעת רבינו הספורנו, ניתן להגיע לאהבת ה' מיראתו על ידי עיון שכלי, ואלה טענו שלשם כך צריך לעסוק בסודות התורה שמעבר להשגה השכלית. מכיון שאלו ואלו ביקשו מטרה אחת, הדביקות בה' ועבודתו מתוך אהבה ויראה, יש בטענה זו בנותן טעם להבין את התפתחותו הרעיונית של התלמיד הגדול, רבי אליה, שכפי שיבואר להלן, בפטירת רבו נטש את לימודי הפילוסופיה בהם עסק בחיי רבו, ושקע בלימודי הזוהר הקדוש שטרם נדפס ובספרי הקבלה.

אחת היצירות המדהימות שיצאו מעטם של גדולי איטליה הינו ללא ספק סידרת האנציקלופדיה 'פחד יצחק' לרבי יצחק למפרונטי (תל"ט - תקי"ז). רבי יצחק למפרונטי חי בתקופה מאוחרת יותר, אך באישיותו היווה בבואה נפלאה לאותם גדולי איטליה שבדורות קודמים ששלימותם הקיפה את כל חלקי התורה, תנ"ך ותלמוד, הלכה ואגדה, סוד ונגלה, דרוש ופשט, אך גם חכמות חיצוניות. מפעל אדירים זה, שכמה מכרכיו מצויים עדיין בכתב-יד וממתינים לגאולתם, נערך לפי ערכים על סדר אלפביתי, כשבכל ערך מובא שפע של הפניות והעתקות, חלקו הגדול לספרות השו"ת. רבי יצחק למפרונטי לא הסתפק בכך שהפנה לספרות הנדפסת, אלא טרח להעתיק אלפי תשובות מחכמי איטליה שלא ראו את אור הדפוס. בכך הפך ה'פחד יצחק' למכרה זהב להיסטוריונים וביבליוגרפים, כאשר רבנים רבים שנזכרו בספרים כדוגמת 'גדולי ישראל וחכמי איטליה' לרמ"ש גירונדי מפדובה, ועד לספרי ימינו, ב'ארזי הלבנון' ושאר ספרי ר"ש וענונו, אינם מוכרים ממקור אחר.

אחד מרבנים אלה שזכרונם נשמר כמעט רק בזכות רבי יצחק למפרונטי הלוא הוא רבי אליה מנולה, תלמיד הספורנו. לא זו בלבד ששמו ותשובתו מופיעים, אלא שהרקע של התשובה והפרטים הנלווים אליו מחיות את התקופה כולה, על כל אישיה הדגולים שפעלו בצפון איטליה.

התשובה מצויה ב'פחד יצחק' ערך 'חליצה קודמת', ולהלן סיפור התשובה. משפחת פוליניי, או פוליניו, היתה אחת המשפחות החשובות באיטליה. ראש המשפחה, רבי משה ניסים בן ר' מרדכי שאלתיאל מפוליניו, היה מלווה [בנקאי] בפיסארו ובפאנו. בנו היה רבי מנחם ^ג. לרבי מנחם היו שלושה בנים: רבי מרדכי, שנשא את בתו של רבי יצחק די לאטיס, מגדולי רבני הזמן והתומך ועוסק בהדפסת הזוהר. לרבי מרדכי נולדו ילדים. אחיו רבי יוסף, התאלמן מאשתו שמתה עליו מבלי להשאיר אחריה ילדים. והאח השלישי רבי דוד נפטר בצעירותו לאחר שנשא אשה, ולא זכה לבנים. אשת רבי דוד, האח שמת בלי ולד, נפלה אם כן כזקוקה לייבום לאחי בעלה. מדין תורה על האח לשאת את אשת אחיו המת ולקיים מצות ייבום, ואם אינו חפץ בכך עליו לפטור אותה בחליצה. כבר בדור התנאים נחלקו אם מצות ייבום קודמת, או שיש להעדיף לחלוץ. אצל יהודי אשכנז התקבל פסקו של רבינו תם שלא לייבם, ואף אסרו את הייבום. בקהילות ספרד היה מקובל להעדיף דווקא את הייבום על פני החליצה.

בדור שלאחר הגירוש נפגשו הקהילות השונות באיטליה, בנוסף על הקהילה המקורית של יהודי איטליה, כפי שכונו: 'הלועזים'. מנהגי האיטליאני, בפרט בצפון המדינה, היו קרובים יותר למנהג אשכנז, כתוצאה להשפעת שני גדולי הפוסקים המהרי"ק ומהרי"י מיינץ שהיגרו לשם מאשכנז. אך בעניין הייבום לא היה פסק ברור לכאן או לכאן. במקרה של אלמנת רבי דוד פוליניו צידדו רבים להעדיף את הייבום גם לשיטת פוסקי אשכנז, שכן במקרה מסויים זה לא היו כל חששות בקיום הייבום. אכן, האח הצעיר רבי יוסף, שכאמור היה אלמן ולא זכה בעצמו לילדים, ואף עסק בתורת הקבלה וידע על מעלת מצות הייבום שהתבארה בזוהר הקדוש ועל היחס השלילי של הזוהר למעשה החליצה, רצה לקיים את דין התורה ולייבם את אשת אחיו, להקים לאחיו ולעצמו זרע ^ד. אך בהכירו את רגישות הנושא, לא הסכים לעשות מעשה עד שיתברר בבירור גמור שכל רבני האזור מסכימים לכך. בקשתו זו הביאה לנו רשימה ארוכה של רבני צפון איטליה שכולם פה אחד תמכו בכך שרבי יוסף יקיים מצות ייבום. רשימת התשובות, כמו גם

ג. אשת רבי מנחם, קונצולה, היתה בת ר' יעקב ממונטאלצינו, ואחותה של רוסה ממונטאלצינו, שאודות גירושיה היה פולמוס נרחב בין חכמי איטליה, ועליה נסוב אחת התשובות היחידות לרבינו עובדיה ספורנו. על הפולמוס נכתב קונטרס 'ריבות בשערים'. רוסה נישאה לאחר מכן לר' ישמעאל מריאטי [זיווגו השלישי]

(אגרות בית ריאטי, בוקסנבוים, במבוא הערה 24).

ד. לעניין מצות חליצה וייבום, יש עניין שנוגע להתפתחות והתקבלות תורת הקבלה עד כדי לפסוק על פיה, כפי שנראה מרוב התשובות, ובקשר ישיר לדין הנחת תפילין בחול המועד, פולמוס עצום על אותו הרקע של התקבלות הקבלה, ומצינו שני העניינים שזורים בדבריו של מי שהשפיע הרבה בהתקבלות הפסק

כד _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

תוכנן, מספרת הרבה מסיפורה התורני של איטליה הצפונית בשנותיה הקשות. התשובות נכתבו בשנת של"ג, כאשר קהילת בולוניה, בה חי ופעל רבינו הספורנו ור"א מנולה, חדלה להתקיים בגירוש של שנת שכ"ט. אך קולם של רבני בולוניה נשמע מערי פזוריהם, בעיקר פריירה, שם עברו רוב המגורשים.

התשובה הראשונה היא 'פסק כמהר"ר יצחק יצ"ו ממונצליסי מפירארא'. רבי יצחק זה שימש בדיינות בבולוניה, אך כפי הנראה לא נמנה בין המגורשים, שכן עבר זמן רב לפני כן לפררה. בתשובתו, הוא מזכיר את ימי קדם, בשבתו עם גדולי עולם בבולוניה:

'ובימי נעשו שלושה יבמים, ראשונה זה ימים רבים בא איש אחד מפיאמונטי לייבם, והגאונים כמהר"ר עובדיה ספורנו ז"ל וכמהר"ר אברהם הכהן ואני הצעיר נגרר אחריהם ונתננו לו רשות בכתב כי יכול ליבם וכן עשה'.

החותם: 'זקן בא בימים יצחק בכ"מ יוסף ז"ל ממונצליסי פה פירארא יום ד' ט"ו אוטוברו של"ג לפ"ק'.

לאחריו בא 'פסק כמהר"ר רפאל יוסף יצ"ו טריויס מפירארא' - הלוא הוא בנו של רבי יוחנן טריויס, בעל פירוש הסידור 'קמחא דאבישונא', שפירושו נדפס ב'מחזור רומא' שראה אור בבולוניה בשנת ש"א, שם נדפס לראשונה פירוש הספורנו לפרקי אבות. החותם הבא הוא 'פסק כמהר"ר ישמעאל חנינה יצ"ו חתום ומוסכם מג' חכמים אחרים בפירארא'. מדובר במי שנחשב לרבה של בולוניה

המבוסס על הקבלה באמצעות בן אחיו מרן הבית יוסף, הלוא הוא רבי יצחק קארו, וכן כותב בתשובתו סי' א' בסוף שו"ת בית יוסף: 'צריך שנדע אם הלכה כמאן דאמר מצות יבום למצות חליצה או מצות חליצה קודמת למצות יבום. ולפי דעתי דהלכה כמאן דאמר מצות יבום קודמת בראיות רבות. הראיה הראשונה לשמצות יבום קודמת למצות חליצה היא, שאחר שהיא מחלוקת בין התנאים והאמוראים והפוסקים אם מצות יבום קודם למצות חליצה ולא אפסיקא הלכתא כאחד מהם, וראינו חכמי הקבלה שסברתם שמצות יבום קודם למצות חליצה, א"כ ראוי לפסוק הלכה כהם, והשכל גוזר כן שאם חכמי הקבלה פסקו הלכה היפך פסק התלמוד - יפסק הדין כתלמוד ערוך שבידנו, אבל אחר שלא נפסקה הלכה בתלמוד וגם כל הפוסקים לא פסקו הלכה כמי אלא איש לדרכו פנו ויש הכרעה בקבלה כאחד מהם - ההכרעה היא לחכמי הקבלה, וכן מקובלני מרבתי, וראיה שהרי בחול המועד יש מחלוקת אם נניח תפילין אם לא ולא איפסיקא הלכה כמי, ואחר שמצאו חכמי ספרד מאמר במדרש הזוהר שמצות תפילין אינה נוהגת בחול המועד ושאסור להניחם - לא הניחום עוד בחול המועד, ועוד שבכל ספרד נוהגים בכל הדינים ובכל ענייני איסור והיתר כסברת הרא"ש והוא היה מניחם ומברך עליהם, ומשעה שמצאו המאמר ההוא לא הניחום עוד כל החכמים וכל הקהילות אין גם אחד, וכל שכן בדבר דלא איפסיקא הלכתא אלא זה אומר בכה וזה אומר בכה, שנכריע כחכמי הקבלה וכו', וכל זה מבואר למי שיש לו עינים והאמת יורה דרכו, וחכמים ידעו זה הסוד ולכן אמרו יבמה יבא עליה מ"מ, ואבא שאול לא ידע סוד הגלגול, שאילו ידעו לא היה אומר כן'.

בתקופה האחרונה, תקופת הדמדומים והדימומים. רבי ישמעאל נאסר בבית הסוהר ועבר עינויים קשים בשנה שלפני הגירוש. הרמ"ע מפאנו החשיבו לרבו המובהק. וכך חתימתו: 'נאם הקטן ישמעאל חנינה בכמהר"ר מרדכי הרופא זלה"ה מוואלמוטונו פה פירארא כ"ו אוטוברי של"ג לפ"ק'. הצטרפו אליו: כמהר"ר פרץ יצ"ו טרבוט, החכם כמהר"ר יוסף פיס המורה לצדקה בבית דון יצחק אברבנאל [נכדו של השר רבי יצחק אברבנאל בעל פירושי המקרא ועוד], החכם כמהר"ר אברהם יצ"ן בון די. אח"כ בא 'פסק כמהר"ר אליקים יצ"ו ממציאטה' כה. הצטרפו אליו 'כמהר"ר יוסף אמיקו יצ"ו ו'מהר"ר משה לוי יצ"ו'. כאן בא פסק רבה הנודע של מנטובה רבי משה פרוינצאלי, החותם 'הצעיר משה בכמ' אברהם פרוינצאלי ז"ל יום ג' ה' כסלו שנת השל"ג פה מנטובה', משנהו במנטובה 'מהר"ר פנחס אליה יצ"ו', ופסק רבי שלמה איש באזולה. עם תוארים יתרים מופיע פסק 'הגאון אביר הרופאים החכם כמהר"ר יצחק כהן יצ"ו תושב סיינה'. רבי יצחק היה אחיו של רבי אליעזר מצליח הכהן מויטרבו חתן הספורנו, ושניהם היו גיסיו של דוד די פומיס הרופא, בעל 'צמח דוד' כו. פסק רבי יחיאל מאסקולי, עם הסכמת גיסו רבי מהללאל מאסקולי. פסק רבי עמנואל מקורופולי [מדפיס ומגיה הזוה"ק בדפוס מנטובה שי"ח]. פסק מהר"ר שמואל יהודה אשכנזי יצ"ו מוינציאה, הלוא הוא מהרשי"ק בנו של מהר"ם פדווה, עם הסכמת רבני וינציה רבי אברהם ספרדי ורבי יוסף כרוב. רבני רומא גם צירפו את פסקם, רבי ברוך ב"ר יואב מרומה, ורבי משה בן עמנואל יצ"ו דילאט"ש מרומא. מפיסארו באו דברי רבי משה יחיאל הרופא, רבי גדליה נ' יחייא, הלוא הוא בעל 'שלשלת הקבלה', רבי אלישע מפרניסי, רבי מנחם מפירושה, רבי משה מפיסארו, רבי יהודה דבלאניש, רבי רפאל נחמן, רבי ישראל מארימינו.

לאחר רשימה ארוכה ומכובדת זו, שבין שמותיה ניתן לזהות כמה מגדולי עולם המפורסמים גם היום, באה תשובת ר"א מנולה, וזו כותרתה:

'טופס כתב אחד אשר כתב האלוף הנורא כמה"ר אלייא יצ"ו מנולא מעיר רומה אל החכם כמה"ר אליקים יצ"ו ממציאטה על נידון זה המליץ טוב על היבם הנ"ל'.

כה. גיסם של הנפטר והיבם. רבי אליקים היה חתנו של רבי מנחם מפוליניי.

כו. כפי הנראה מתארי הכבוד, היה רבי יצחק בעל מעמד חשוב גם בין גדולי הדור, ויש לזכור זאת כשבאים לחקור את הפולמוס שהתפרץ נגד ר' יוסף דארלי, שבין הטענות נגדו נאמר שהסמיך שלא כדין, כאשר הנסמך הוא לא אחר מאשר רבי יצחק הכהן מויטרבו.

זזה לשון התשובה:

'גבר חכם בעז, מי אנכי ומי עבדך כי תבא אלי בפסק כ"ת מלא רוח חכמה, ולרש אין כל להגיד לאדון דבר שיאמר ראה זה חדש הוא, דברך טובים ונכוחים ושומע אין לך מאת עבדך, יען וביען בביתי אין לחם מלחמה של תורה ולא ספרים כאורח נטה ללון עמוס המחשבות ומשא כל העם הזה עלי, ואין שמלה ומעטה תהלה להורות בישראל, וכ"ש דאיתא דבר מעשה. ע"כ לא תשימוני קצין עם להיות נמנה עם המורים.

הן אמת אדוני כי ידעתי היבם ירא את ה' מנעוריו ובמצותיו חפץ מאד. גם הוא חכם ויבן מה העבודה הזאת מדברי הרשב"י כי הוא סבא בפ' משפטים, לכן כוונתו הרצויה לש"ש, הלא היא טובה לו משבעה פסקים מטיבי טעם, כי יודע כל שער עמי שאין אדם יודע מה שבלבו של חברו ותוכן לבות ה'. ואם אמת היה הדבר דחוששין לדברי רש"י ור"ת ושמואל ואבא שאול ולמנהג דמנהיגין לחלוץ ולא ליבם כי מעטים באו לכלל מדה זו וליתא להרמב"ם ז"ל דאמר שאפי' כנסה לשם נוי ולשם ממון מותר דיבמה יבא עליה מכל מקום, אדרבא ראוי לחוש הרבה פן יפגע באיסור באמרם ז"ל וכן אין לו עיין עליו, אין גם אחד שיוכל לדעת כוונת היבם אלא הוא בעצמו הוא האוסר והוא המתיר, ואמנם קים לי בגויה שלא יונה את נפשו לא משום ממון ולא משום דבר אחר שבעולם, ע"כ יהיו דברי מעטים כי מה יתן ומה יוסיף עבדך עוד לדבר או מה ימריצך אם כמ"ת הביא הכל כאשר לכל, לכן בי אדוני אתה ורעך העומדים לפניך אנשי מופת המה יבינו, ואני כאשר הייתי אהיה עבד למכ"ת כל הימים.

פה רומא יום ד' י"ז דיצימרי של"ג לפ"ק מעבדי מעכ"ת הקטנים אלייא מנולא יצ"ו.

כאילו בא כדי להסמיק דברי התלמיד לדברי הבן, התשובה האחרונה והחותמת לאחר זו של רבי אליה מנולה היא של בנו של רבינו עובדיה ספורנו, רבי יעקב, אביו של רבי חננאל חיים שכבר שש שנים לפני כן הוציא לאור את פירוש התורה לספורנו. וכך באה תשובת: 'עדות האלוף כמה"ר יעקב יצ"ו בן הגאון כמה"ר עובדיה זלה"ה מספורנו': 'ונפשי יודעת מאד ונאמנה אעיד גם על האלוף אביו כמה"ר מנחם זצ"ל והאלוף זקנו כמה"ר משה ניסים זצ"ל כלם אנשים ראשי בני ישראל..., נאם הצעיר יעקב יצ"ו בן הגאון כמה"ר עובדיה זלה"ה מספורנו'.

במקומות אלה ברור שלא ניתן לקיים את שני הפירושים כאחד. אך כאן ניתן לראות את המקבילות דווקא בפרטים.

ויש שאפשר לקיים שניהם. אם בשיעורים פירש על אירוע שבדברי ימי דוד המלך ובנדפס פירש על תקופה מדברי ימי עם ישראל, הרי לנו פירוש אחד 'כנגד דוד' ופירוש שני 'כנגד כל ישראל', והמזמור כולל את שניהם.

'דמעת האיל'

פירוש מחודש ומרתק המופיע בכרך זה, מביא אותנו למבט יוצא דופן על קורות עם ישראל בתקופה הסוערת שבה חי ופעל רבינו עובדיה ספורנו זיע"א.

הפירוש מובא בהעתקת השיעורים לתחילת מזמור מ"ב:

'כֹּאֵיל תַּעְרַג עַל אֲפִיקֵי מַיִם - לִפִּי שִׁמְטָבַע הָאֵיל לֵאכֹל נַחֲשִׁים וְחַיּוֹת בְּעֵלִי אֶרֶס, וְאַחֲרֵי אֲכָלָה - הוֹלַכְתָּ לְהִתְקַרֵּר בְּמַעֲיִינוֹת וְנַחֲלֵי מַיִם, בְּאוֹפֶן שֶׁהָאֶרֶס [יוֹצֵא] מַעֲיִנָּה כְּעֵין דַּמְעָה, וְהִיא כְּשֶׁלֶג, וְנוֹפֶלֶת, וְאוֹתָהּ הַדַּמְעָה תוֹעִיל לְכָל מִינֵי אֶרֶס שֶׁבָּעוֹלָם, וְנִקְרָאת בְּעֵרְבִי (ן') [אֲבָן] זוֹה"ר לֵא. כִּךְ יִשְׂרָאֵל, אַחֲרֵי אֲכָלוּ וְשָׁתָה אֶרֶס הַצְּרוֹת ב[עוֹנוֹה], 'כֹּאֵיל תַּעְרוֹג עַל אֲפִיקֵי מַיִם' כְּדִי לְהִתְקַרֵּר בַּעֲבוּר הָאֶרֶס שֶׁאֲכָלָה, כֵּן נִפְשֵׁי תַּעְרַג אֵלֶיךָ אֱלֹהִים'.

תחילת הדברים כתבם כבר האבן עזרא: 'ידוע הוא דבר האיל האוכל הנחשים שיתחמם קרבו, אז יבקש אפיקי מים חזקים'.

בשלטי הגיבורים (לרבי אברהם הרופא משער אריה, פרק נג), שחי במנטובה בדור שאחרי הספורנו, כתב:

'בארץ הודו הגדולה אשר מצאו בימי אבותינו ובימינו אנשי ספרד ופורטוגאלו ובהרים אשר הם אצל המדינה ההיא הנקראת קינה [- סין], יש בעלי חיים כדמות עיזים מדבריים שהם מפריסי פרסה ומעלי גרה, וקרניהם וכל גופם ועורם ושערם דומה לעז חוץ מפרצוף הפנים והנשימה שהיא כסגולת האיל, כי ימשכו בנשימתם העיזים האלה מבלי מגע הנחשים והשרפים וכו', והנה הבעל חי הלזה הנקרא

לא. בספר חתך כהונה לרבי דוד כהן די לארא, המבורג תכ"ט, לקסיקון תלמודי, ערך 'זוה"ר', כותב על 'זיהרא' בארמית שהוא ארס, ולכן לאבן המועיל נגד ארס נחשים מכנים אבן 'בזארי'.

בלשון יון טראגילאפוס וכו' הוא חזק מאוד, ובזמן מהזמנים הבעלי חיים האלה, או לרפואת חולייהם או לקנות להם חיים ארוכים או לסיבה אחרת בלתי ידועה אצלנו, יבקשו המערות הטמונים בם הבעלי חיים ארסיים, וברוח פיהם יוציאו אותם לחוץ וירמסו אותם ברגליהם עד שימותו, ויאכלו מהם לצבות בטן, וכאשר ירגישו בגופם החום הרב הבא מחמת ארסיות הנחשים ומכירים נפיחת כרסם וגופם, ירוצו במהרה למצוא נחלי מים קרים, ובתוך המים החיים יעמדו בכל גופם מבלי שתיה עד שיסור החום ונופח הכרס וכל הגוף מהם, אחרי כן ישוטטו בשדות ויעלו בהרים וירדו בבקעות ויאכלו עשבים המכירים אותם בטבעם שהם נגד היזק הארס אשר נזרק בהם מחמת הבעלי חיים אשר אכלו, ומהארס ומהעשבים ההם יוולדו או במעיהם או באיצטומכתם או בכבד או במרה או בכליות אבנים שנקראו בלשונם ביזאא"ר, היינו אבן נגד הסמים הממיתים, אמנם האבנים האלה אינם כולם בצורה אחת, כי יש מהם שדומים לגרעיני תמרים או לערמונים או לכדורים או לביצי יונים, ויש להם לפעמים צבע קליפת הערמון או צבע הכרום או כירק עשב, ובכולן יש קליפות רבות, קליפה על קליפה כמו שיש להם לבצלים, והקליפות כולן הן חלקות ובהירות, והשנית היא יותר חלקה ובהירה מהראשונה וכן כולם, ועובי הקליפות ודקותן הוא לפי גודל האבן וקטנותו, ובאמצעותן אין יש דבר על מה שיסמכו אלא עפרורית מה דומה לעצמות האבן הממלאת ריקותה, וכוחה גדול מכח שאר האבן, שהיא בטבעה רכה ובנקלה יגררו אותה וישברו אותה, וכאשר יחסרו בה התנאים האלה היא מזויפת. וסגולת האבן הטובה היא נגד הסמים הממיתים כולם ונשיכת הבעלי חיים הארסיים, ונגד הקדחות הרעות קרובים לטבע חולי המגפה ולכל חולי שינוי האויר וכו', כל זה כתבו אנשי דורנו שלא מבני עמנו, כי הקדמונים לא ידעו בה דבר בלתי הרמב"ם ז"ל שכמעט ממנו לקחו המחברים שלהם שבזמננו כל דברי פרטי האבן הזאת בשלימות. ואם יתנו מהביזאא"ר כמשקל שלושה גרעיני חיטים לנחש הנקרא ויפיר"ה, ימות פתאום'.

בהקדמה לספר שלטי הגיבורים הוסיף מה שהשמיט בפנים הספר:

'בפרק נ"ג מחיבורי זה צריך להוסיף אינאקס המחבר הערבי בספרו מהאבנים טובות, מפני שדיבר גם הוא על האבן ביזאא"ר באופן אחר ממה שכתבתי אני עליו, ובאמת חרה לי מאוד כי שכחתי להעתיק דבריו שם, בפרט כי האמנתי גם אני עמו שהדמעות הנקרשות בעיני הבהמה או החיה ההיא על צידי החוטם שלה בעבור אכילת הבעלי חיים הארסיים שנופלות משם אחרי שתצא מהמים הקרים שבנהרות אשר שטפה עצמה בם עד כלות חמימות הארס שבגופה יועילו גם הן ברפואת הקדחות הדבריות, עם כי יטו הרבה ממעלת סגולת הביזאא"ר האמיתי'.

בהמשך פרק נ"ג כתב שאיל זה הוא ה'דישן' שנזכר בתורה:

'נקראת דישון בתורתנו הקדושה מפני שהיא אוכלת בתענוג רב הנחשים והשרפים, וכאשר אכלה אותם היא באה לידי נפיחה רבה בכריסה ובכל הגוף עד שאז היא דומה לבעל חי שמן ודשן מאוד, וכאשר תעמוד זמן ארוך במים קרים ויוסר ממנה חמימות הארס, היא אוכלת עשבים נגד הארס שהיא יודעת בם בטבע, ומהארס ומהעשבים ההם תיוולד בחדרי גופה אבן נקראת בלשון ההנדים ביזאא"ר, והוא שם כולל לכל הסמים המרפאים כל מי שאכל סם ממית וכו', ואולי נקראת גם כן האבן הזאת ביזאא"ר מפני שעם שחרותה וחשיבותה יש בשטח החיצון ממנה זוהר מה מרוב חלקות השטח ההוא'.

פירוש זה מביא גם רבי אליה מנולה בפירושו הוא לתהלים לאותו הפסוק:

'כאיל תערוג על אפיקי מים - אמרו הטבעיים, שמדרך האיל לאכול נחשים ועקרבים לצבות בטן למלא נפשו כי ירעב, ובמלאת ספקו יצר לו, כי חום נכרי ואש זרה עצור בעצמותיו כלכל לא יוכל, ואחרי אכלו לשבעה אלה המזיקים, יערוג וידלג ויקפוץ, כי יחם לבבו מהארס המתלהב בו ומבקש להמיתו, והוא יערוג על אפיקי מים לכבות הארס ההוא פן תאכלנו האש הגדולה הזאת ולא ימות, וירוה צמאונו, אז תזל דמעת עינו קרושה הנקראת בי"ן זוה"ר המועיל לכל ארס, ומבטנו יורישנו דרך דמעתו זאת. ולכן אמרו המשוררים על אותם שהם בגלות בארץ לא להם, ובפרט על עשרת שבטים, שהם כמו האיל העורג על אפיקי מים לכבות אש הארס'.

והנה פלא, אותו הפירוש שחידש רבינו באותו פסוק מופיע אצל בן זמנו שאף חי קרוב למקומו, הלוא הוא גדול הרופאים אמטוס לוזיטנוס, כאשר דן בנוהג האיל לאכול נחשים ממערות ל^ב. באותו מקום מציין לוזיטנוס שבימיו מתחילה להפוך לפופולרית סוג אבן טובה שהגיע לפורטוגל מהודו, הרבה קוראים לו 'דמעת האיל' ואחרים קוראים לו בלזה"ר, והיא תרופה מיוחדת ואלוקית שהוכחה כנוגדת

לב. Amatus Lusitanus, De materia medica, book II, enarratio 39, pp. 269-71. שם מביא מקור לעניין דמעת האיל בשם דיוסקורידוס, ואת הסיבה שאוכל נחשים בשם פליני הזקן, Pliny's Natural History. וכאן המקום לציין לתיקון טעות בהעתקתי של 'אמר הגאון' לפרשת וארא: 'ישרץ היאור צפרדעים וכו', ואמר הגאון, כי זו היתה בריאה חדשה, כי בתחילה לא היו מן המין מן צפרדע המשחתת וכו', ועוד היום אומרים כי אותם הצפרדעים מזיקים לספינות ולנשים ההולכות לרחוץ על שפת היאור. ואמר החכם פלון... - צ"ל פליני - כי זה הקוקודריל"ו מניע הלחי העליון בלבד, ויש אומרים שמטבעם מכניסים ואינם מוציאים, עד שיצטרך שיהיה עוף מים עם הביק"ו גדול וארוך להוציא הרעי [שלו]. יצוין שרבי משולם מוולטירא, חתנו של רבי יחיאל מפייסא הראשון, בסיפור מסעו לארץ ישראל בזמן רבי עובדיה מברטנורא, מזכיר שראה בעצמו את אותה תופעה של העוף המנקר את הרעי ממעי הקוקודריל"ו.

מח _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

לכל סוגי הרעל. הוא מספר שפגש אשה בשם באטריס דה לונה, אשה עשירה מאוד בוונציה, שברשותה אבן כזאת שהובא לה מהודו על ידי ימאים פורטוגזים, ושילמה על כך מאה שלוש דוקטים מזהב.

באטריס דה לונה, הלוא היא דונה גרציה נשיא, דודתו וחמותו של דון יוסף נשיא, שהתגוררה בוונציה בין ש"ד-ש"ח, אז עברה לגור בפררה.

דברי הרופא לוזיטנוס מובאים בשמו, כולל פירוש הפסוק בתהלים, על ידי רופא וסופר פורה בשם יוליס אלדרובנדי. אלדרובנדי ידע לשון הקודש ועסק רבות בהשוואת ספרות הרפואה למקורות מקראיים. לא ידוע מי לימדו עברית, אך זאת ידוע היום בבירור, שביתו בבלוניה עמד מטרים ספורים מביתו של רבינו עובדיה ספורנו ^{לג}. אלדרובנדי היה כבן עשרים ושמונה בפטירת רבינו.

פירוש מפתיע בפסוק מופיע אם כן ב'אמר הגאון' שהתחבר כנראה בין שנות ש"ש-ש"ג [1540-1543], בפירוש ר"א מנולה שחובר בשנת ש"ז [1557], בכתבי לוזיטנוס שראו אור בשנת ש"ח [1558] אבל כנראה נכתבו מקודם, ובו מדבר על קשר האבן עם אישיות יהודית ידועה, מנהיגת מחתרת האנוסים, דונה גראציה.

מעשה אולי לא נופתע ללמוד שגדול הרופאים אמטוס לוזיטנוס היה יהודי אנוס, גדל בפורטוגל ועבר בשנת רצ"ג [1537] לאנטוורפן, מעון ומקלט לאנוסים רבים, שם קשר קשרים עם משפחת נשיא, דונה גאציה ודון יוסף, שגם הם עברו לשם מפורטוגל. גם בשנות אנסותו, בחיבוריו הרפואיים לא היסס לוזיטנוס להביע ביקורת על הוולגטה, התרגום הנוצרי של התנ"ך, ואף תוקף בחריפות את תרגומיו של ההבראיסט הנוצרי הידוע מונסטר. בהמשך עברו משפחת מנדס-נשיא ולוזיטנוס לאיטליה. לוזיטנוס הוזמן בשנת ש' [1540] על ידי ארקולי השני להרצות באוניברסיטת פררה ברפואה. משנות ש"ז עד שט"ו [1547-1555] נמצא באנקונה. בשנת ש"ט [1549] השתחררה דונה גראציה ממאסר בוונציה ועברה לפררה שם שהתה עד ש"ג [1553]. בשנת ש"ט [1559] עבר לוזיטנוס לסלוניקי, וכאן חזר ליהדות בגלוי. לפי ספרו האחרון של לוזיטנוס, בו מספר על כל מקרי המחלות שטיפל בהם, מתבאר שטיפל בחולי ישראל בסלוניקי. בין המטופלים שלו - שנפטר ממחלתו - היה רבי יהודה אברבנאל, בנו של רבי יצחק בן רבי יהודה אברבנאל מחבר ספר הויכוח על האהבה, בנו של רבינו דון יצחק אברבנאל מפרש התנ"ך. לוזיטנוס, כיהודי ששב בגלוי ליהדותו ברגע שהתאפשר לו, במקום שלא היתה יד

לג. פרט זה עם מקורות נוספים בעניין דמעת האיל שאבתי ממחקרו של א' בורנס.

האינקוויזיציה מגיעה, התמסר לטיפול בחולים עד כדי מסירות נפש ועד בכלל. כאשר טיפל בנפגעי מגפת דבר שפרצה, נדבק בעצמו במחלה ושבק חיים לכל חי, בשנת שכ"ח [1564]. בספרו האחרון שהוציא בחייו, כך הרביעי של הצנטוריה שלו [הכתבים הרפואיים של אמטוס הם שהביאו את פרסומו הגדול. החשובים שבהם הם שבעת הכרכים הנקראים צנטוריות שכל אחד מהם מכיל מאה מקרים של טיפולים רפואיים עם פירושים וויכוחים העוסקים בפתולוגיה ודרכי ריפוי], הוא כותב הקדשה לדון יוסף נשיא: 'לא זו בלבד שהנך מלומד בעצמך, כי אם גם נאמן לחכמות ותומך בהן, תרבותך כה רבה שאין לך מתחרה, לזאת מתווספת נדיבות ידך הנלווית תמיד לתכונות מעולות אחרות, הודות לתכונות אלה קיבלוך וכיבודך מלכים ורוזנים בכל אתר'. אמטוס לוזיטנוס חיבר בסלוניקי את שבועת הרופאים הידועה לתהילה, אשר הצנזורה הנוצרית לא התירה לפרסמה במלואה מאחר ומוזכרים בה עשרת הדברות ומדובר בה על שירות שווה לכל בני האדם ללא הבדל דת.

קינה על פטירת אביר הרופאים כמהר"ר אליה זל"ה מנולה זי

נפשי כים תהים ומר תקרא מני ידיד נסע ושם נגלה לי	על איש אלקים כי מרום עלה יום נאמן קבל בהר תורה לי
קול צעקת רועים הלא נשמע להם כמר יוסי בטוב טעם	כי נאסף מאיר נבוני עם על כן אבכה מאד וגם אדמע
לו נפתחו טעמי וסוד מקרא ספר תהלות אל וברננות	אזן ובם חקר בראש פינות חבר ועוד נוסף להוד נורא
שילש זימן יומו ובמשנה היה כמו בן יעקב נקי	עצם מאד בה נמצא בקי נתן כמר ריחו ושושנה

זל. פורסם ב-REJ ע"י דוד קופמאן, אך הוגה מחדש משני כתבי-יד.

לה. ע"פ ישעיה לח יב: דורי נסע ונגלה מני באהל רעי קפדתי כארג חיי. קופמאן מדייק מתוספת 'ושם' שרומז לשנת פטירתו, ש"מ, מה שאיששנו מדברי בעל 'שלשלת הקבלה'.
לו. הרי שיום פטירתו בחג השבועות.

נ _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

הציב בכל מקום תשובתו נודע לכל עברי ומתרשם	גבר בכל חכמה ויד עם שם לי בפרט בעיר שבתו ומולדתו
אבכה במר נפשי ואתמרמר אל יה לח לאור עליון מנת חבלו	על איש אשר אלה למנה לו כי נשקע שמש ומר לי מר
זקן ונשים טף ובחורים קינה לעמי הוא ולא שמחה	אוייה עלי ארץ בראש קרחה קרעו לבב נדכים וגם שרים
רופא אמונה בו ובכן נזהר פלפל בגרסתיה וקמחו חש	חכם בכל מדע נבון לחש עשיר ודל פוקד בלב נטהר
דורש בכל לשון וצד פנים מקשיב לכל שואל ויד הדה	היה כאיש גם זו באגדה פשט וסוד רמז בניגונים לט
גמר ודייק ביה לפום חורפיה הכל בידו שם ליום עולה	דרך שביל תלמוד נהירן ליה לא שגבה חזק ולא רפה
ספר במדותיו ונכבדות עניו מאד אל כל וגם יוכל	קצר לשון עטי ולא אוכל חסיד בכל מפעל כלפידות

תם

לז. יד ושם.

לח. מודגש בכת"י.

לט. תהלים?

פרק ח

[א] לִמְנַצֵּחַ עַל הַגִּתִּית מִזְמוֹר לְדָוִד: [ב] יִי אֲדֹנָינוּ מָה אֲדִיר שְׁמֶךָ בְּכָל
הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּנָּה הוֹדֶךָ עַל הַשָּׁמַיִם: [ג] מִפִּי עוֹלָלִים וַיִּנָּקִים יִסְדֶּתָּ
עַז לְמַעַן צוֹרְרֶיךָ לְהַשְׁבִּית אוֹיֵב וּמִתְנַקֵּם: [ד] כִּי אֶרְאֶה שְׁמֶיךָ מַעֲשֵׂי
אֲצַבְעֶתֶיךָ יָרֵחַ וְכוֹכָבִים אֲשֶׁר כּוֹנְנֶתָה: [ה] מָה אָנוּשׁ כִּי תִזְכְּרֵנוּ וּבֶן
אָדָם כִּי תִפְקְדֵנוּ: [ו] וְתַחֲסֶרְהוּ מַעַט מֵאֱלֹהִים וְכָבוֹד וְהָדָר תַּעֲטֶרְהוּ:
[ז] תִּמְשִׁילֵהוּ בְּמַעֲשֵׂי יָדֶיךָ כָּל שֶׁתָּה תַּחַת רַגְלָיו: [ח] צָנָה וְאַלְפִים
כָּלָם וְגַם בְּהֵמוֹת שָׂדֵי: [ט] צִפּוֹר שָׁמַיִם וְדָגֵי הַיָּם עֲבַר אֲרוּחוֹת יָמִים:
[י] יִי אֲדֹנָינוּ מָה אֲדִיר שְׁמֶךָ בְּכָל הָאָרֶץ:

(א-ב) לִמְנַצֵּחַ עַל הַגִּתִּית וגו', ה' אֲדֹנָינוּ וגו'. אמר הגאון, שכבר גילו לנו ז"ל שדוד ביקש לעשות כליה בכל הגוים אז בימיו, כאשר יעשה ה' לעתיד בביאת גואלנו, באמרם ז"ל (פרקי דר"א פכ"ז, ילק"ש עו) בא דוד וביקש לאבדן ולא הניחן הקב"ה בידו, כדכתיב (בראשית טו יא) 'וירד העיט על הפגרים וישב אותם אברם'. וכל המזמור הלז מיוסד להתפלל לה' שיעשה כלה בכל האומות, וישארו אך זרע ישראל ברוכי ה' המה.¹

הניחו אברהם, כי אם וישב אותם אברהם, כי מה שבירר אברהם את המלכיות לצרף את ישראל, עיכב ביד דוד. וכ"כ האלשיך בפירושו לעיל (פרק ב). וראה בב"ר (מוד כא) 'אמר לו [ה' לאברהם], במה אתה רוצה שירדו בניך, בגיהנם או במלכיות, ר' חנינא בר פפא אמר, אברהם ברר לו את המלכיות, רבי יודן ור' אידי ור' חמא בר חנינא אמרו, אברהם ברר גיהנם והקב"ה ברר לו את המלכיות. ולפי שבימי דוד טרם השתעבדו ישראל למלכיות, שהם בכל מדי יוון ואדום, לכן נחשב שאברהם לא הניח לדוד שיהיה כליון האומות בימיו. ג. קטע זה נכתב כפי הכתיבה המקורית שרושמה ניכרת מבעד למחיקות, אך 'תוקן' על ידי או מאימת הצנזורה: 'שדוד ביקש לעשות הפיסה [-] אולי לשון פיוס] בכל הגוים אל דת ה' אז

א. בירמיה (ל יא) 'כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הפצותיך שם אך אותך לא אעשה כלה', ו'הגוים אשר הפיצותיך שם' - הם המלכויות שרצה דוד לכלות, שלהם היו ישראל עתידים להתשעבד. וראה מש"כ בבראשית (כה כו, כח י, לה י, מט א, ויקרא כו ט, במדבר כד יז). ב. בפרקי דר"א: 'ירד עליהם העיט לפזרן ולאבדן, ואין העיט זה אלא בן דוד בן ישי שנמשל כעיט, שנאמר העיט צבוע נחלתי לי וכו' כצאת השמש מן המזרח, היה אברהם יושב ומניף עליהם בסודרו כדי שלא ימשול בהם העיט עד שיבוא הערב. ונוסח שונה במדרש אגדה לבראשית שם: 'וישב אותם אברם - הפריחן אברהם כדי שלא יהיה להם חלק לעולם הבא'. והאלשיך בפרשת ואתחנן הביא מדרש זה וכתב שדוד ביקש לכלות את כל האומות לגמרי ולא

כח _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

ואמר ה' אֲדִינֵנוּ מָה אֲדִיר שְׁמֶךָ בְּכָל הָאָרֶץ. וראוי לידע, כי כל 'אדון' שבתורה - ר"ל מנהיג טבעי, וכן כשנוקב שם ה' אצל הדברים הטבעיים, כמו בעניין הביכורים, אמר 'אדון', כאמרו (ראה שמות לד כג) 'את פני האדון ה' צבאות'¹, וכן אמר (דברים י יז) 'הוא אלהי האלהים' - ר"ל נבדל הנבדלים, 'ואדוני האדונים' - ר"ל מנהיג מנהיגים הטבעיים². והכא נמי אמר 'אדוננו' יען כי הוא מדבר בדברים טבעיים, כאמרו (פסוק ד) 'כי אראה שמך וגו':

וה'אדירות' - היא ההתעלות הנקרא 'מנייפיצינציאה'³, ו'אדיר' - ר"ל המעולה הנקרא 'מנייפיקו'⁴. ומה שאמרו ז"ל (גיטין נז:) 'אין אדיר אלא מלכות, שנאמר והלבנון באדיר יפול'⁵, אמת הוא, כי היותר מעולה הוא המלך, ובאמרו 'באדיר', וכן 'והיה אדירו ממנו' (ירמיה ל כא), ר"ל היותר מעולה שבכולם, שהוא המלך⁶. ומילת 'הוד' - ר"ל מעלה, ובלעז 'דנייטא'. ו'עוז' - כבר אמרו ז"ל ש'אין עוז אלא מלכות' (מכילתא שירה ט) יא.

ולכן אמר, 'ה' אדוננו', אמת כי 'אדיר שמך' ומעולה 'בכל הארץ', כאמרו הנביא (מלאכי א יא) 'ממזרח שמש עד מבואו גדול שמי בגויים', וכאמרו (שם) 'בכל מקום מוקטר מוגש לשמי', כי הכל יודעים שיש מנהיג על הכל⁷, אמנם עֲשֵׂה ה' יתברך שיהיה עתה אותו הזמן ש'יהיה ה' אחד ושמו אחד' כמו שיהיה לעתיד⁸, וזה יהיה ב[כליון] כל האומות [על ידי] ישראל עמך⁹. וזהו אמרו 'מה אדיר שמך בכל הארץ אשר' - היינו זה 'שמך', 'תנה' - היינו שימה - 'הודך', וזה ההוד יהיה 'על השמים', כלומר, עֲשֵׂה שזה 'שמך האדיר' יהיה גם כן ל'הוד' ולמעלה אשר הוא 'על השמים', היינו בישראל שהם 'על השמים' לבד¹⁰, כי השמים נבראו

את - לא מימסרא ירושלים בידך, דכתיב והלבנון באדיר יפול, ואין אדיר אלא מלך, דכתיב והיה אדירו ממנו וגו', ואין לבנון אלא ביהמ"ק, שנאמר ההר הטוב הזה והלבנון¹¹. ט. אף שיש אנשים 'אדירים' שאינם מלכים, אך האדיר ביותר הוא המלך, ולכן כאשר נאמר 'באדיר' בפת"ח הבא במקום ה"א הידיעה, אין הכוונה אלא למי שהוא אדיר יותר מכל האדירים, ואין זה אלא המלך. י. [dignità] - כבוד, רוממות. יא. ראה מש"כ בבראשית (מט ג). יב. ראה מש"כ בבראשית (יז ט) ועיין במנחות (קי) 'דקרו ליה אלהא דאלהיא', ורש"י ומהרש"א שם. ועיין מש"כ בשמות (לד כג), ובדברים (יז יז). יג. כלשה"כ בזכריה (יד ט). יד. נמחק, וכתוב במקום מחיקה 'ב[הפיס] כל האומות [אל] ישראל עמך'. טו. אף ששמך 'אדיר' על כל הארץ, אך תעשה שיהיה נעלה בהוד ומעלה רק בישראל שהם 'על

בימיו'. וכן: 'וכל המזמור הלז מיוסד להתפלל לה' שיעשה [...] בכל האומות, וישארו אך תורת זרע ישראל ברוכי ה' המה'. ד. שם כתוב 'האדון ה' אלקי ישראל', אך בישעיה מצינו מספר פעמים 'האדון ה' צבאות'. אך מש"כ 'כמו בעניין ביכורים' צ"ע, כי בביכורים לא מצינו לשון 'אדנות', ואילו שם מדבר על מצות הרגלים. אך ראה פירושו למש"כ בשמות (כג יז) 'שֶׁלֶשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאֶה כָּל זָכוֹר אֶל פְּנֵי הָאֲדֹן ה'', ושם (פסוק יט) 'רִאשִׁית בְּכוּרֵי אֲךָמֶתֶךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֶלְהֶיךָ', שהוא כהמשך, 'אל פני האדון' - יאמר אדון על מנהיג עניינים הנפסדים וכו', ולפיכך ראשית ביכורי אדמתך תביא, ע"ש. ה. ראה מש"כ בשמות (לד כג). ו. [magnificenza] - יופי והדר מלכותי. ז. [magnifico] - תואר בעל תכונת האדירות. ח. לפנינו שם בא באופן שונה במקצת: 'אי לאו מלכא

תהלים * פרק ח כט

בעדם, כאמרו (דברים י יד-טו) 'הן לה' אלקיך השמים וגו' רק באבותיך חשק'ט'.

ומילת 'תנה' - ציווי, והיא לשון 'שימה', כמו 'ונתנך עליון' (דברים כח א), 'הנה קטן נתתיך' (עובדיה א ב), ורבים כיוצא:

(ג-ט) **ועוד 'תנה עז' מפי עוללים וינקים שיסדת',** כי מילת 'תנה' גם כן חוזרת על מילת 'עז'. ואמר, 'תנה עז' גם כן 'מפי עוללים וינקים' שיסדת'. ומילת 'יסדת' חוזרת על מילת 'מפי', שהם המושכלות הראשונות שיש לעולל ויונק'ט'. וכל זה עשה למען צורריך, [היינו בעבור רעת הפילוסופים 'צורריך']²:

[נוסף בשוליים הפנימיים: מפי עוללים וינקים יסדת עז. פירוש, 'תנה עז' - היינו מלכות, 'מפי עוללים וינקים' שיסדת, ר"ל שאפילו מי שאין להם אלא מושכלות הראשונות בלבד יכירו עוזך ומלכותך, כאמרו (להלן סח לה) 'תנו עז לאלקים', ר"ל שיכירו אותו למלך מלכי המלכים הקב"ה, וכן נאמר (ירמיה לא לג) 'כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם'כא]:

ועשה ראייה על זה להגיד כי טוב לה' לעשות זה עתה, היינו להשביט אויב ומתנקם ויישארו אך ישראל, ואמר כי אראה שמיך מעשי אצבעתיך ירח וכוכבים אשר פונתה, וכולם אינם רק לצורך עבודת האדם, מה אנוש כי תזכרנו

ראשונות להשיג בהם כוללים אשר הם לעולם על אופן אחד, וראה שם (י ו) 'לב מתנה'. וראה אור עמים (פרק 'השגחה') בביאור הכתוב 'המלמד אדם דעת', ושם (פרק 'כלל העולה') מה שייסד על הכתוב להלן (צד י) 'היוסר גוים הלא יוכיח המלמד אדם דעת', וראה פירושו לתהלים שם. כ. נוסף במקום בשתי שורות שנמחקו, כנראה שבהם תיאר את דת הנצרות, שהם 'צורריך', ובמחיקות הוא מכנה אותם בשם 'הפילוסופים'. כא. פירוש זה שבשוליים שונה מפירושו בפנים, וכוונתו שמבקש שידעת ה' ומלכותו תהיה כלולה ב'מושכלות ראשונות' ללא שיצטרכו ללמוד להכירו, שכן כתוב בירמיה שם: 'כי זאת הברית אשר אכרות את בית ישראל אחרי הימים ההם נאם ה' נתתי את תורתך בקרבם ועל לבם אכתבנה והייתי להם לאלהים והמה יהיו לי לעם, ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם נאם ה'". וזהו שביקש 'תנה עז' - שתהיה מלכותו ידועה ומפורסמת אף ללא לימוד והתבוננות, באותה החכמה שיסדת מפי עוללים וינקים', הלא הן המושכלות הראשונות. ובנדפס פירש קרוב לפירוש הראשון, וראה רד"ק.

השמים', והיינו שלא תעשה בו נפלאות כי אם לנו, שאתה 'אדונינו' (נדפס). טז. ראה מש"כ שם, ובאור עמים (פרק 'תכלית כל גשמי') שהוכיח שהאדם הוא תכלית הבריאה וייסד על פסוק זה, וראה מש"כ עוד שם בסוף פרק הנפש. וראה פירוש ר"א מנולה כאן: 'מה אדיר שמך - כמה אדיר ומעולה בכל הארץ, כי בכללות הארץ אדיר שמך בשביל המין האנושי בעבור החלק המועט ממנו, שהוא עם ישראל, והיה אדירו ממנו, חלק מן החלק שהם בני עליה צדיקים שבדור, אשר אדירות זה השם להיותך 'אדונינו' בייחוד שהוא אדירות ומעלה לך כאמור, 'תנה' - שימה אותו 'הודך' - להודך על השמים' - יותר גם כן מהיותך אדיר על מלאכיך שהם 'על השמים'. יז. 'תנה' הכתוב בפסוק הקודם, 'תנה הודך על השמים', עולה גם על פסוק זה, 'תנה עז מפי עוללים שיסדת'. יח. כלומר, 'תנה עז' שיסדת מפי עוללים. יט. ה' נטע בלב האדם ובשכלו מטבע בריאתו דברי חכמה כלליים שלעולם אינם משתנים, כגון חכמת החשבון, שכל אדם מבין שצירוף אחד ועוד אחד הוא שתיים, והבנת דברים בסיסיים אלה מוטבעים בו מינקותו. וכ"כ בקהלת (ג יא): 'גם את העולם נתן בלבם - נתן בשכלם מושכלות

ל _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

- שהם [נפסדים]^{כב}, מלשון 'אָנוּשׁ חֲצִי' (איוב לד ו')^{כג}, וּבֶן אָדָם כִּי תִפְקְדֶנּוּ - שהוא חלק ישראל הבליעל שנעשה 'בן אדם', וְתַחֲסֶרְהוּ מִעֵט מַאֲלָהִים - בתתך לו המושכלות הראשונות בפועל: וְכָבוֹד וְהָדָר תַּעֲטֶרְהוּ. להשכיל להיטיב בשכלו שנתן לו^{כד}: תַּמְשִׁילֶהוּ בְּמַעֲשֵׂי יָדָיִךְ כָּל שְׁתֵּה וּגו'. היינו צָנָה וְאַלְפִים כָּלָם וּגו', עֵבֶר אֲרָחוֹת יָמִים, נותן שָׁכַל באדם זה עד שיחדש מלאכות לעבור 'אורחות ימים':

(ו) **ולכן** חזר וכלל באמרו ה' אֲדִינִי מָה אֲדִיר שְׁמִי בְּכָל הָאָרֶץ, אין ראוי למעלתך לפקוח עיניך כל כך על [הפילוסופים]^{כה} האלה ולתקן ולברוא בעבורם מעשיך הנפלאים, רק אֲבָד זכרם, וכל אלו יהיו לישראל שהם סגולתך ותכלית מכוונך, ואז 'שמך' יהיה ל'הוד' שיהיה 'על השמים', כי גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת (סנהדרין צג.), כל שכן מעולם הגשמי הנצחי^{כו}:

ופסוק 'כי אראה שמך' וגו', הוא מופת גדול להורות שלא קדמו בטבע, כמאמר הפילוסופים^{כז}, רק נתחדשו ונבראו בכוונת מכוון אלוקי, וזה כי הגלגלים אשר כגלדי בצלים, כי באו אל קרבנה זה בתוך זה כאשר יהיה האופן בתוך האופן^{כח}, ואין ריקנות ביניהם אפילו כחוט השערה, נמצא שאפילו יותר גדול כגרגיר חרדל שהיה האופן שבתוך האחד - היה מעכב התנועה, ואילו היה יותר קטן מעט מזעיר - היה ריקות נמצא, נמצאת אומר שהשיעור הזה כל כך מוגבל לא היה במקרה, כי אם בכוונת מכוון. וכן אמר ישעיהו (מח יג) 'קורא אני אליהם יעמדו יחדיו', כי בלאו הכי אי אפשר לטבע היות שומר שיעור כל כך מוגבל בזה, וכן אמר (שם) 'וימיני טפחה שמים', כי מדדם ושערם^{כט}. ולזה המופת אמר 'כי אראה שמך מעשה אצבעותיך ירח וכוכבים אשר כוננת'.

ואין לספק במה שלא נקב השמש שהוא ראש ההויה וההפסד בתחתונים, אשר כל תכלית תנועת הגלגלים במה שהם מתנועעים כוונה^ל, ולא יוכלו להשיג

כב. ראה מש"כ להלן (ט כא), וראה אבע"ז.
כג. - אנושה מכתי. כד. ראה מש"כ להלן (קד א).
כה. במקום מחיקה, כנראה 'הגויים'. כו. ראה בכוונות התורה כתב שכאשר יקנה האדם שלימות באהבה ויראה, 'בזה יאושר לחיי עולם, ואז יהיה לרצון יותר מכל זולתו, כאמרו 'הן לה' אלהיך השמים וגו' רק באבותיך חשק', וכן אמרו ז"ל 'גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת'. ובה יושג התכלית המכוון מאתו יתברך במין האנושי, ובפרט בעמו'. וראה מה שביאר באריכות בנדפס סוף פרשת תזריע. כז. שהשמים אינם קדמונים כפי שהם טוענים שהעולם קדמון ולא נברא. כח. כל גלגל מקיף את חבירו, כמו גלדי הבצל שכל שכבה מקיף את הפנימי יותר. כט. כתוב שם: 'אני הוא אני ראשון אף אני אחרון, אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים קורא אני אליהם יעמדו יחדיו'. ופירש שם: 'אני ראשון - קודם בהכרח לכל נמצא, [אף אני] אחרון - נמנע ההפסד, [אף ידי] יסדה ארץ - למרכז, [וימיני] טפחה [שמים] - על מידה מכוונת, [קורא אני אליהם] יעמדו יחדיו - ולא יעכב אחד מהגלגלים פעולת חבירו, וכל זה בלתי ריקות'. וראה אור עמים (פרק שמים בתחילתו ובסוף הפרק), ושם (כלל העולה ב, 'שנית'). ל. אולי, שכל

תכלית התנועה כי המקום שממנו הוא מה שאליו לא, אינו רק לקיום המשך ההווה כמו שהוכיח הפילוסוף, וזה כי באמרו 'כוכבים', כלל כל כוכבי אור, וגם השמש בתוכם. ו'ירח' שאמר, לפי שאינו מכלל כוכבי מאור, כי גוף חשוך הוא נעדר האור, ומקבלה מן השמש:

פרק ט

[א] לַמִּנְצַח עֲלֻמוֹת לִפְנֵי מִזְמוֹר לְדָוִד: [ב] אֹדָה יְיָ בְּכָל לֵב אֲסַפְּרָה
כָּל נִפְלְאוֹתֶיךָ: [ג] אֲשַׁמְחָה וְאֶעֱלֶצָה בְּךָ אֲזַמְּרָה שִׁמְךָ עֲלִיּוֹן:
[ד] בְּשׁוּב אוֹיְבֵי אַחֲוֵי יִכְשְׁלוּ וַיֵּאבְדּוּ מִפְּנֶיךָ: [ה] כִּי עָשִׂיתָ מִשְׁפָּטִי
וְדִינִי יִשְׁבֹּת לְכִסֵּא שׁוֹפֵט צֶדֶק: [ו] גָּעַרְתָּ גּוֹיִם אֲבֹדֶת רָשָׁע שָׁמָּה
מָחִיתָ לְעוֹלָם וְעַד: [ז] הָאוֹיֵב תָּמוּ חֲרָבוֹת לִנְצַח וְעָרִים נִתְּשָׁת אֲבָד
זָכָרָם הִמָּה: [ח] וַיֵּי לְעוֹלָם יֵשֵׁב כּוֹנֵן לַמִּשְׁפָּט כְּסָאוֹ: [ט] וְהוּא יִשְׁפֹּט
תֵּבֵל בְּצֶדֶק יִדִּין לְאֻמִּים בְּמִישְׁרִים: [י] וַיְהִי יְיָ מִשְׁגָּב לְדָךְ מִשְׁגָּב
לְעֵתוֹת בְּצָרָה: [יא] וַיִּבְטְחוּ בְּךָ יוֹדְעֵי שִׁמְךָ כִּי לֹא עֲזָבְתָּ דֹרְשֶׁיךָ יְיָ:
[יב] זָמְרוּ לַיְיָ יֵשֵׁב צִיּוֹן הַגִּידוּ בְּעַמִּים עֲלִילוֹתֶיךָ: [יג] כִּי דֹרֵשׁ דָּמִים
אוֹתָם זָכַר לֹא שָׁכַח צַעֲקַת עֲנֻיִם: [יד] חֲנֻנִי יְיָ רֵאֵה עֲנִי מִשְׁנָאִי
מִרוֹמְמֵי מִשְׁעָרֵי מוֹת: [טו] לְמַעַן אֲסַפְּרָה כָּל תְּהִלָּתֶךָ בְּשַׁעְרֵי בֵּית

כוונת התנועה אינה אלא לשם התנועה עצמה, ולא מתנועעים ממקום למקום אחר, אלא חוזרים תמיד להגיע ממקום אחד למקום אחר. לא. הגלגל אינם לאותו המקום שהיו בו.

לב _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

צִיּוֹן אֲגִילָה בִּישׁוּעֶתְךָ: [יז] טָבְעוּ גוֹיִם בְּשַׁחַת עָשׂוּ בְּרֶשֶׁת זֶה טָמְנוּ
נִלְכְּדָה רַגְלָם: [יח] נֹדַע יִי מִשְׁפָּט עָשָׂה בְּפַעַל כָּפִיו נֹקֵשׁ רָשָׁע הַגִּיּוֹן
סָלָה: [יח] יָשׁוּבוּ רָשָׁעִים לְשֹׁאֵלָה כָּל גוֹיִם שְׂכַחִי אֱלֹהִים: [יט] כִּי לֹא
לִנְצַח יִשְׁכַּח אֲבִיּוֹן תִּקְוֹת עֲנִיִּים תֹּאבֵד לְעַד: [כ] קוֹמָה יִי אֵל יַעֲז
אֲנוֹשׁ יִשְׁפָּטוּ גוֹיִם עַל פְּנִיָּה: [כא] שִׁיתָה יִי מוֹרָה לָהֶם יִדְעוּ גוֹיִם
אֲנוֹשׁ הֵמָּה סָלָה:

(א-ד) לְמִנְצַח עַל מוֹת לַבֵּן וְגו'. אמר הגאון, כי זה 'לבן' היה שר צבא אויבי ה' שירד במלחמה, ונהרג הוא, ואנשיו ברחו ונהרגו. וזה המזמור עשאו דוד על מיתת זה השר 'לבן'^א, כי [במות] שר צבא המלחמה - כולם נסים ונהרגים, כי כל טוביות אנשי המלחמה עומד בשר הצבא^ב, כאמרו (עמוס ט א) 'הך הכפתור וירעשו הספים'^ג, וכן אמר משה (דברים יא ד) 'ויאבדם ה' עד היום הזה', [כי באבוד] הראשים, גם 'עד היום הזה' נמצא שאיבדם^ד.

ובמות הנבל הזה^ה שורר דוד המלך ע"ה ואמר, אוֹדָה ה' בְּכָל לְבִי וְגו', אֲשַׁמְחָה וְגו', בְּשׁוֹב אוֹיְבֵי אַחֲרֵי שִׁנְיָתָם וְיִאֲבְדוּ מִפְּנֵיהֶּ, כי בכל פעם שישובו אויביו אחור כפעם הזאת, הוא יודה לה' חסדו ונפלאותיו:

(ה-ו) וְזֶה כִּי עָשִׂיתָ וְגו', גָּעַרְתָּ גוֹיִם - הֵינִי כָל הַהֲמוֹן, אֲבִדְתָּ רָשָׁע - הֵינִי הַשֵּׁר צָבָא, [באופן] שְׁמָם מַחִיתָ לְעוֹלָם וְעַד, כְּמוֹ שֶׁאֲמַרְנוּ לְעֵיל (פסוק א-ד) 'ויאבדם ה' עד היום הזה' (דברים יא ד):

(ז-ט) הָאוֹיֵב. אמר דוד על דרך הקריאה, 'האויב', כמו 'הקהל' - חוקה אחת (במדבר טו טו)^א ורבים זולתו, עתה ש[כבר] תָּמּוּ חֲרָבוֹת לְנִצָּח - כי לא יחרבו עוד חרבות, וְעָרִים נִתְּשָׁתָּ אֲבָד זָכָרָם - הנה הֵמָּה, כלומר 'המה' במציאות עתה, כי מה עשית, גם כי נתצת אותם - נחזרו ונבנו ו'המה' [עומדים] עתה, כי פעולותיך הן נפסדות, אפס ה' בּוֹנֵן לְמִשְׁפָּט לְעוֹלָם יֵשֵׁב, כי הוא חי וקיים לעד בלתי נפסד, בּוֹנֵן וְגו', וְהוּא יִשְׁפָּט וְגו', וְיִהְיֶה ה' שֶׁאֲמַרְנוּ מִשְׁגָּב לְדָךְ, [והוא] ה' קיים לעולמי עד - ואתה כלב מת^ב:

א. כ"כ רש"י ואבע"ז בשם דונש. ולפי זה, 'על מות' - בשני מילים, וראה מנחת שי. ב. ראה מש"כ בשמות (יד ז) ובשיעורים שם. ג. 'הך הכפתור' - שהוא בראש הגג, וירעשו הספים - איסקופות הבית התחתונה, כך ייהרג המלך, וירעדו השרים (רש"י שם). וראה מש"כ בדברים (כ ט). ד. ראה מש"כ שם. ה. אולי רמז 'לבן' אותיות 'נבל'. ו. ראה אבע"ז שם בשם יש אומרים. ז. רמז לקהלת (ט ד) 'כי לכלב חי הוא טוב מן האריה

תהלים * פרק ט _____ לג

(יא) וחזר לה' ואמר, ויבטחו בך יודעי שמך כי לא עזבת דרשיו ה', אבל האחרים אנשי בליעל – עזבתם ותעזבם:

(יב-יג) זמרו לה' וגו', כי דרש דמים אותם זכר. ר"ל, כי משגיח ומבקש דמים איש מיד אחיו, כאמרו (בראשית ט ה) 'אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש'.^ה 'אותם זכר' – ר"ל זכר אותם הדמים, ומתנקם: לא שכח צעקת עניים. לבדם^ט:

(יד-יח) חננני ה' וגו', למען אספירה וגו'. ואמר, פעמים אחרות טבעו גוים בשחת עשו ברשת זו טמנו נלכדה רגלם באופן שנודע ה' משפט עשה בפעל בפיו נוקש רשע, וזה היה הגיון סלה, כלומר כי כל הדורות והעמים אומרים זה, ועתה גם כן ישובו רשעים לשאולה וגו':

(יט) כי לא לנצח ישכח אביון, כי אם יראה נעזב עת אחת, עוד יזכר מה' י, וכן תקות עניים תאבד לעד, כאילו אמר 'לא תאבד לעד' י:

(כ) ולכן קומה ה' אל יעז אנוש ואל ישפטו גוים על פניה, שלא יהא להם פתחון פה להתווכח עמך י, כי מילת 'משפט' מבנין נפעל הוא מלשון ויכוח, כמו 'נשפטה יחד' (ישעיה מג כו) י. ומילת 'אל' חוזרת גם על 'ישפטו', וכאילו אמר 'אל יעז אנוש ואל ישפטו':

(כא) שיתה ה' מורה להם. אם מלשון 'ומורה לא יעלה על ראשו' (שופטים יג ה), כלומר שיכריתם כמורה ותער, ואם מלשון 'מורא', משורש 'אל תפחדו ואל תרהו' (ישעיה מד ח), באופן שיודעו גוים שאנוש המה סלה ואין להם לריב עם 'אלהי האלהים', כי הם נפסדים ט, וה' מלך חי וקיים לעד יתברך שמו ט:

ענויים כלל, לפעמים נראה כאילו ה' שכח אותם, וגם זה לא יימשך לעולם, ולבסוף 'יזכר'. ובשיעורים לפרשת נח (ט יז) כתב: 'כל זכירה' בה' יתברך אינה זכירה ממש, חלילה לאל ממנה, כי אין שכחה לפני כסא כבודו, אלא עושה פעולה בהשגחתו על הנזכר כאילו יזכור ממנו'. ובנדפס פירש על ישראל בגלות, וכתב כאן 'כאמרו (ישעיה נז טז) 'ולא לנצח אקצוף'. יב. 'לא' עומד במקום שנים. יג. 'אל יעז ואל ישפטו גוים על פניה' – אל יעזו להתווכח אתך. ובנדפס פירש 'אל יעזו פניהם להתווכח עם ישראל לחזק דברי שקריהם'. יד. ופירש שם: 'השיבני ונתווכח'. וכ"כ לעיל (א ה) ובשיעורים לדברים (כה א), אך צ"ע מש"כ כאן שדווקא בבניין נפעל מתפרש משפט על הוויכוח, ולעיל ובדברים פירש כן על 'משפט' שלא בבניין נפעל. טו. – נכונים להיות 'אנושים' ומדוכאים ברצון אלקי' (נרפס). טז. ראה לעיל (פסוק ט-ז).

המת', ואילו כאן ה' הוא 'משגב' והוא חי, ואילו אתה 'כלב' ו'מת'. וגם בפסוק כ' חוזר על הרעיון, שלעומת פעולותיה הנפסדות שפסקו ונעלמו במותך, ה' לעולם ישב', שהוא ומעשיו הם נצחיים. ח. שם מפרש 'דרישה' זו כהשגחת ה' על האדם בגלל חשיבות נפשו, ומעלת ההשגחה לפי מעלת האדם, ע"ש. ט. כוונתו, צעקת הענויים לא שכח, אבל צעקת הרשעים – שכח כביכול. ודווקא לעניין ה' צעקה' פירש המשורר 'ענויים', אך כשאמר 'דורש דמים' לא הבדיל בין הענויים לרשעים, כי גם 'דמים' של רשע ידרוש, כמו שכתב בשיעורים לפרשת נח שם: 'ומיד האדם – ויהיו מהם אנשים שהשגחתי עליהם בזה האופן שאם יקום איש אחר עליו ויהרגם, אפילו הכי לא אעזבנו בידו, ואם יתחייב ליהרג, אדרוש דמו מיד הורגו, וכן אמר מיד איש אחיו אדרוש את נפש האדם'. י. דרך תפילה (רד"ק). יא. כלומר, אף שה' 'לא שכח צעקת

פרק י

[א] לָמָּה יִי תַעֲמֹד בְּרָחוֹק תַּעֲלִים לַעֲתוֹת בְּצָרָה: [ב] בְּגִאוֹת רָשָׁע יִדְלַק עֲנִי יִתְפָּשׂוּ בַּמִּזְמוֹת זֶה חֲשָׁבוּ: [ג] כִּי הִלֵּל רָשָׁע עַל תַּאוֹת נַפְשׁוֹ וּבִצָּע בְּרֶךְ נֶאֱמָר יִי: [ד] רָשָׁע כָּגֵבָה אָפוּ בֵּל יִדְרֹשׁ אֵין אֱלֹהִים כָּל מִזְמוֹתָיו: [ה] יַחֲלוּ דַרְכָּיו בְּכָל עֵת מְרוֹם מִשְׁפָּטֶיךָ מִנְּגִדוֹ כָּל צוּרָיו יִפִּיחַ בָּהֶם: [ו] אָמַר בָּלְבוּ בַּל אָמוּט לְדָר וְדָר אֲשֶׁר לֹא בָרַע: [ז] אֱלֹהִי פִיהוּ מְלֹא וּמִרְמוֹת וְתָךְ תַּחַת לְשׁוֹנוֹ עֵמֶל וְאוֹן: [ח] יֵשֵׁב בַּמֶּאֱרֵב חֲצִירִים בַּמִּסְתָּרִים יִהְיֶה נָקִי עֵינָיו לְחֻלְכָּה יִצְפֹּנוּ: [ט] יֶאֱרֹב בַּמִּסְתָּר כְּאֶרֶץ בְּסֻכָּה יֶאֱרֹב לְחֻטּוֹף עֲנִי יַחֲטֹף עֲנִי בַּמִּשְׁכּוֹ בְּרִשְׁתּוֹ: [י] וּדְכָה יִדְכָּה יִשָּׁח וְנִפֹּל בַּעֲצוּמָיו חֵיל כְּאִים: [יא] אָמַר בָּלְבוּ שָׂכַח אֶל הַסִּתִּיר פָּנָיו בֵּל רָאָה לְנִצָּח: [יב] קוֹמָה יִי אֶל נִשָּׂא יֶדְךָ אֶל תִּשְׁכַּח עֲנִיִּים: [יג] עַל מָה נֶאֱמָר רָשָׁע אֱלֹהִים אָמַר בָּלְבוּ לֹא תִדְרֹשׁ: [יד] רָאֵתָה כִּי אַתָּה עֵמֶל וְכַעַס תִּבְטֵל לְתַת בִּידְךָ עָלֶיךָ יַעֲזֹב חֻלְכָּה יְתוֹם אַתָּה הֵייתָ עוֹזֵר: [טו] שָׁבַר זְרוּעַ רָשָׁע וְרַע תִּדְרֹשׁ רָשָׁעוֹ בֵּל תִּמְצָא: [טז] יִי מֶלֶךְ עוֹלָם וְעַד אֲבָדוֹ גּוֹיִם מֵאֲרָצוֹ: [יז] תַּאוֹת עֲנִיִּים שָׁמַעַתָּ יִי תִכֵּן לָבָם תִּקְשִׁיב אֲזִנְךָ: [יח] לִשְׁפֹט יְתוֹם וְדָךְ בֵּל יוֹסִיף עוֹד לַעֲרֹץ אָנוּשׁ מִן הָאָרֶץ:

(א) לָמָּה ה' תַּעֲמֹד בְּרָחוֹק. אמר הגאון, כי זה המזמור הוא סוף התפילה שעשה במזמור הקודם, והראייה על זה שאין עליו כתוב על מה ועל מה, ולא 'למנצח' ולא 'מזמור' וכיוצא מהתוארים. ואולי אמת היה שאירע לדוד זה שיארב לו רשע לנגדו, כדכתיב (פסוק ח) 'ישב במארב חצרים' וכיוצא מן המזמור, אלא שנעלם ממנו^א. מ"מ, הואיל ודוד ע"ה אמר המזמורים כנגד עצמו וכנגד כל ישראל (שוח"ט ד א)^ב,

א. - מאתננו. ב. ראה הקדמה.

תהלים * פרק י לה

נראה שאמר זה המזמור כנגד מלחמת סנחריב על חזקיהו, ושחזקיהו התפלל כזה. ואפשר עוד שאמרו לעתיד לבוא כנגד מגוג, אלא שאין לנו עוד ידיעה בו כאשר שמענו גם ראינו בחזקיהו המלך וסנחריב הרשע, ולכן עליו נפרש כל המזמור.¹

וכבר גלוי לנו שהרשע הזה הצר בכל ערי ישראל שנים רבות והגלם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי (ראה מלכים ב' יז ה-ו), ובארבע עשרה שנה למלך חזקיהו עלה על כל ערי יהודה הבצורות ויתפסם ויהי לו חזקיהו למס עובד (שם יח יג-יד), ולא די לו בזה, כי עוד שלח את תרתן ואת רב סריס ואת רב שקה וגו' בחיל כבד על חזקיהו (שם פסוק יז-כ), נמצאו כל ימי חזקיהו מכאובים בעבורו וירא ממנו מאוד, ולכן התפלל חזקיהו. ולכן, בעבור חזקיהו אמר דוד **לָמָּה ה' תַּעֲמֹד בְּרָחוֹק** כל אותו הזמן שיצר לו סנחריב, **תַּעֲלִים לַעֲתוֹת בְּצָרָה**:

(ב) **בְּגִּנְאוֹת רָשָׁע יִדְלַק עֵינִי**. בגאוותו של סנחריב ה'רשע' הצר הצורר הזה, כאמרו (ישעיה י"ב) 'אפקוד על פרי גודל לבב למלך אשור ועל תפארת רום עיניו', 'ידלק עיני', והוא חזקיהו, כי נשאר קרח מפה ומפה', רק ירושלים לבדה כמעט נשאר לו, כמו שאמר ישעיהו (א ח) 'ונותרה בת ציון כסוכה בכרם', ואותה הנבואה היתה 'בימי אחז יחזקיהו מלכי יהודה' כמו שהעיד בפתיחת דבריו (שם פסוק א).

ואחר כך התפלל ואמר **יִתְפָּשׂוּ בְּמִזְמוֹת זֹו חֲשָׁבוּ**, ואמר 'יתפשו' בלשון רבים – יען וביען על שניהם אמר דוד, על סנחריב ועל גוג ומגוג, כלומר שני אלה הרשעים יהי רצון ש'יתפשו במזימותם':

(ג) **וזה, פִּי הִלַּל רָשָׁע עַל תַּאֲוֹת נַפְשׁוֹ**, כאמרו (שם י ג) 'בכח ידי עשיתי ובחכמתי כי נבונותי', כי אמר 'אני ואפסי עוד' (שם מז ח) כמו שאמרו ז"ל (ראה חולין פט). עליו בדרש פסוק 'אמרתי אעלה על במתי עב אדמה לעליון' (ישעיה יד יד), וכן אמר (מלכים ב' יח לה) 'מי בכל אלהי הארצות אשר הצילו את ארצם מידי', **וּבִצֵּעַ בָּרֶךְ. ר"ל** שהיה מגדיל שבנא שהיה בוצע, כאמרו (ישעיה כב טו) 'לך בא אל הסוכן הזה אל שבנא אשר על הבית' וגו' ט: **נֶאֱחָץ ה'.** כלומר, ועוד זה הרשע ניאץ ה' באמרו

ג. כלומר, אין אנו יודעים איך תהיה השתלשלות מלחמת גוג ומגוג, שנוכל לפרש לפי זה את פרטי המזמור. וראה רמב"ם (פייב מהל' מלכים ה"ב), אך ראה בסמוך (פסוק ב). ד. ראה רד"ק שם. ה. ירדוף את העני. ו. ע"פ ב"ק (ס:). ז. ראה רד"ק שם. ח. בחולין (פט): 'אמר להם הקב"ה לישראל, חושקני בכס, שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם

ממעטין עצמכם לפני וכו', אבל עובדי כוכבים אין כן, נתתי גדולה לנמרוד – אמר הבה נבנה לנו עיר, לפרעה – אמר מי ה', לסנחריב – אמר מי בכל אלהי הארצות וגו', לנבוכדנצר – אמר אעלה על במתי עב', נמצא ש'אעלה על במתי עב' אמר נבוכדנצר, ולא סנחריב, אך עניין שניהם קרוב. ט. בישעיה שם כתב: 'הסכן – עושה אוצרות בגזל העם, וזה אמר על שְׁבָנָא,

לו _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

(מלכים שם) 'מי בכל אלהי הארצות וגו' כי יציל ה' את ירושלים, וזהו הניאוי, כי שיווה אלקי משפט ה' לאלהי הארצות ההם, וכן נאמר עליו (ישעיה לו כג) 'את מי חרפת וגדפת' וגו':

(ד) **רָשַׁע כְּגִבָּה אָפוּ בַל יִדְרֹשׁ**. יאמר כי זה הרשע לא יתנהג כשאר המלכים, כי בלכתם לצור על עיר ולהלחם, ידרושון אל הקוסמים ובדומים לראות מה יהיה אחריתם, אבל זה הרשע 'בל ידרוש בגובה אפו', וזה כי אין אלהים כל מַזְמוֹתָיו, כי בכל מחשבותיו לא שם אלהים לנגד עיניו, כי הוא לבבו ידמה להיות עליון ואין אלוה אחר מבלעדיו:

(ה) **וְאָמַר יַחֲלִיל דְּרַכְיוּ בְּכָל יֵת**, כי 'דרכיו' אשר הוא נוהג 'יחילו' האחרים, ר"ל ישים חיל ורעדה בלב האחרים ב'דרכיו' לבד. ו'יחילו' הוא מבנין הפעיל, מלשון 'חיל אחז יושבי פלשת' (שמות טו יד):

וְאָמַר אַחֲרַי כִּי, מָרוֹם - עַל צַד הַקְּרִיָּאָה, וְכִנְגַד ה' אָמַר 'מָרוֹם' - כְּמוֹ 'וְאַתָּה מָרוֹם לְעוֹלָם ה' (להלן צב ט) - כל זה קרה לו לפי שמשפטיה מנגדו, ר"ל ש'משפטיך' רחוקים ממנו ולא יבואהו רע". וכל 'מנגד' - ר"ל רחוק, כמו 'ותשב מנגד' (בראשית כא טז). ו'מנגדו' כל צוֹרְרָיו, כלומר, זה קרה עוד, לפי ש'כל צורריו' הם 'מנגדו' ורחוקים ממנו, ומילת 'מנגדו' תשמש בשתי מקומות. ולא עוד אלא שהוא יפִיחַ בָּהֶם - ישים פחים בהם להפילם בפח.

וְאָמַר 'בָּהֶם', וְלֹא אָמַר 'לָהֶם' כְּמוֹ שֶׁאָמַר (להלן יב ו) 'יפִיחַ לו', לפי שהיה שם הפחים בתוכם כדי לאחוז בהם הראשים ולא כולם.

'יפִיחַ' - מבניין הפעיל, מלשון 'פח', כמו 'ויפח הקריה' (ראה משלי כט ח):

(ו) **אָמַר בְּלָבוּ בַל אָמוּט לְדֹר וְדֹר אֲשֶׁר לֹא בָרַע**. ר"ל, אותו האיש י' אשר לא ברע' - שלא ראה רעה מימיו, 'אמר בלבו בל אמוט לדור ודור', ומי יורידני ארץ ט':

דריש בתליסר'. ומקורו בויקרא רבה (ה ד) ששבנא היה ממונה על אוצרות בית המקדש, וגזל ונהנה מן ההקדשות, ושם (יז א) שנתכנה על שם זה 'גזול את הרבים'. י. ראה מש"כ בישעיה (לו א). יא. אך ראה מש"כ בישעיה (לו י). יב. 'מסולקים ומרוחקים משפטי יסורין ופורעניות שלך מנגדו, שאינם באים עליו' (רש"י), 'ואתה 'מרום' לעולם, מרחיק 'מנגדו' כל 'משפטיך' (נדפס). יג. ראה רש"י שם. וכן בבמדבר (ב ב) ודברים (לב נב). יד. - סנחריב. טו. סנחריב שלא ראה רעה מימיו 'אמר בלבו בל אמוט לדור ודור'. ובנדפס מפרש שבכל דור שלא יגיע אליו אותו הרע העתידה לבוא וכו', הוא חושב שלא ימוט לעולם. הרי שלפי השיעורים: 'אמר בלבו בל אמוט לדור ודור - אֲשֶׁר לֹא בָרַע', ולפי הנדפס: 'אמר בלבו בל אמוט - לדור ודור אֲשֶׁר לֹא בָרַע'. טז. לשה"כ בעובדיה (א א) על גאוות אדום.

תהלים * פרק י

(ז) אֱלֹהִים פִּיהוּ מְלֹא. כי נשבע להביאם 'אל ארץ דגן ותירוש כארצם' (מלכים ב' יח לב, ישעיה לו יז), אבל מְרֻמוֹת וְתֵף תַּחַת לְשׁוֹנוֹ וְעַמָּל וְאָנֹן^י:

(ח) יֵשֵׁב בְּמִאֲרָב חֲצִירִים. יאמר, כי בתחילת נצחונו היה יושב 'במארב' לארוב אויביו הגיבורים, כוש ובבל ומצרים, עד שנתפשטה ידו אחר כך עליהם, בְּמִסְתָּרִים יִהְיֶה נָקִי. וכל זה, עֵינָיו לְחִלָּה יִצְפְּנוּ, וכל תכליתו לא היה אלא בשביל אותו העם של חזקיהו, כדי לתפוש ירושלים שנתן עיניו בה מתחילה.

'חלכה' - כמו 'חלך', היינו עני, על משקל 'בערכך' (ויקרא ה טו):

(ט) יֹאֲרֹב וגו' יֹאֲרֹב לְחֹטֹף עָנִי. היינו חזקיהו, ויִחָטֵף עָנִי אחר בְּמִשְׁכּוֹ בְּרִשְׁתּוֹ, שזה היה הושע בן אלה, כי שלח בעדו ויאסרהו בית כלא (מלכים ב' יז א-ד):

(י) יִדְכָּה יִשׁוּחַ. היא תפילה ש'ידכה וישוח' י^ח, וְנִפְל בְּעֲצוּמֵי חֵיל של פְּאִים, מילה מורכבת משתי מילות. ואמת הוא ש'נפל בעצומיו', כאמרו (מלכים ב' יט לו) 'ויהי הוא משתחוהו בית נסרוך אלוהיו ואדרמלך ושראצר בניו היכוהו בחרב' וגו', נמצא ש'נפל' בתוך 'עצומיו':

(יא) אָמַר בְּלָבוֹ שָׁכַח אֵל. לפי שבוד[אי נודע] לו בקבלה שה' יתברך נלחם לישראל פעמים רבות, מ"מ 'אמר בלבו שכח אל', ר"ל, איננו משגיח עוד עליהם, כאילו שכחם: הַסִּתִּיר פָּנָיו בַּל רָאָה לְנִצָּחַת. כי כשראה אותם והשגיחם, [לא] היתה ראייה והשגחה עולמית י^ט:

(יב-ג) ולכן התפלל שיהיה היפך זה, ואמר קוֹמָה ה', כי עַל מֶה נֶאֱסָף רִשְׁעֵ אֱלֹהִים וְאָמַר בְּלָבוֹ לֹא תִדְרֹשׁ, אדרבא, עֲשֵׂה כדי שיתברר [השקר] ההוא:

(יד-טו) וְעוֹד עֲשֵׂה זֶה לִפִּי שְׂרָאָתָה בִּי אֲתָה עַמָּל וגו'. כך שיעור הפסוק: ראית עֲלֶיךָ יַעֲזֹב חֲלָכָה, כלומר שמשליכים עליך יהבם, כאמרו (להלן נה גד) 'השלך על ה' יתברך והוא יכלכלך', וכאמרו (דה"י ב' כ יב) 'ואנחנו לא נדע מה נעשה כי עליך עינינו', ולמה עזבו עליך, בִּי אֲתָה עַמָּל וְכַעַס תִּפְיֵט לְתֵת בְּיָדְךָ, כלומר שהם סבורים שאתה תראה [עמל] ועוול 'לתת בידך', כלומר להפילו ולתתו בידך. ואמר, יש לך לעשות זה לפי שלזמן עבר יָתוּם אֲתָה הָיִיתָ עוֹזֵר, ולכן שָׁבֵר זְרוּעַ רִשְׁעֵ וְרָע, רע לשמים ולבריות, ואחר כך אותה הזרוע תִּדְרֹשׁ רִשְׁעוֹ ולא תִּמָּצֵא^י:

יז. 'גם כשידבר שלום, יש 'תחת' אותו הדיבור 'עמל' יט. 'ראיה' במובן של בחירה, כמו שפירש בבראשית - מרמה קשה להבין, 'ואון' - מחשבת חמס באותה המרמה' (נדפס). יח. שסנחריב ידכה וישוח. - זה העם ה'יתום' שגלה מעל שולחן אביו, אתה

לח _____ אמר הגאון - שיעורי הספורנו

(טז-יח) והתפלל אחר כך ואמר על צד הקריאה, ה' מֶלֶךְ עוֹלָם וְעַד שֶׁאֲבִדוּ גוֹיִם מֵאַרְצוֹ, וּתְאוֹת עֲנוּיִם שְׁמַעַתָּה ה', שִׁיצֵא מִלֶּאךְ וִיךְ בַּמַּחֲנֶה אֲשׁוּר (מלכים ב' יט לה): תִּכְיֶין לִבָּם. שֶׁל עַמֶּךָ יִשְׂרָאֵל שִׁידְעוּ לַהֲתַפְלֵל לְךָ יי, וְאִזּוּ תִּקְשִׁיב אֲזַנְךָ לַתְּפִילָתָם לַעֲשׂוֹת זֶה, הֵייוֹנוּ לְשִׁפְטָא אַתָּה בַּעֲצֻמְךָ הַיְתוֹם וְדָךְ, וְלֹא עַל יְדֵי אֲחֵרִים, בַּל יוֹסִיף עוֹד לְעַרְץ אוֹתָם אֲנוֹשׁ מִן הָאָרֶץ, כְּלוּמַר, עֲשֵׂה אַתָּה מִשְׁפָּטֶיךָ אֵתָּם בַּעֲצֻמְךָ וּבִכְבוֹדֶךָ, וְלֹא עַל יְדֵי בֶשֶׁר וְדָם יי, כְּאִמְרוֹ (שְׁמוּאֵל ב' כד יד) 'נִפְלָא נָא בִיד ה' כִּי רַבִּים רַחֲמֵיו וּבִיד אָדָם אֵל אִפּוּלָה':

פרק יא

[א] לְמַנְצַח לְדוֹד בִּי חֲסִיתִי אֵיךְ תֹּאמְרוּ לְנַפְשִׁי נוֹדֵי הֶרֶם צְפוּר:
[ב] כִּי הִנֵּה הִרְשָׁעִים יִדְרֹכֹן קֶשֶׁת כּוֹנְנוֹ חֶצֶם עַל יְתֵר לִירוֹת בָּמוֹ אִפֹּל
לְיִשְׂרָאֵל לֵב: [ג] כִּי הַשְׁתּוֹת יִהְיֶה רֶסֶן צָדִיק מֶה פָּעַל: [ד] יִי בְּהִיכַל קִדְשׁוֹ
יִי בְּשָׁמַיִם כְּסָאוֹ עֵינָיו יִחְזוּ עֲפַעְפִּיו יִבְחֲנוּ בְּנֵי אָדָם: [ה] יִי צָדִיק יִבְחֹן
וְרָשָׁע וְאֵהָב חֶמֶס שְׁנֵאָה נִפְשׁוֹ: [ו] יִמָּטֵר עַל רָשָׁעִים פָּחִים אֲשֶׁ
וְגִפְרִית וְרוּחַ זִלְעָפוֹת מִנֵּת כּוֹסֶם: [ז] כִּי צָדִיק יִי צְדָקוֹת אֵהָב יִשָּׂר
יִחְזוּ פָּנֵימוֹ:

(א) לְמַנְצַח לְדוֹד בַּה' חֲסִיתִי וְגו'. אִמַּר הַגָּאוֹן, כִּי זֶה הַמַּזְמוֹר אִמְרוּ דוֹד הַמֶּלֶךְ
ע"ה כְּשֶׁרָדְפוּ שְׂאוֹל, וְאִמַּר בַּה' חֲסִיתִי אֵיךְ תֹּאמְרוּ לְנַפְשִׁי נוֹדֵי: הֶרֶם צְפוּר.

הֵיית עוֹזֵר, עֵתָּה גַם כֵּן שְׁבוֹר זִרְעֵי רָשָׁע וְרָע - וְהַבֵּנָה 'תְּאוֹת' עֲנוּי עִמָּךְ אֵף עַל פִּי שְׂאִינִם יוֹדְעִים
לְשָׁמַיִם וּלְבִרְיּוֹת, וְאִזּוּ תִּדְרוֹשׁ רָשָׁעוֹ שֶׁל חֵילֶךְ וְעִמָּךְ, לַהֲתַפְלֵל, תִּכְיֶין לִבָּם - שִׁידְעוּ לַהֲתַפְלֵל בְּשֵׁם.
בַּל תִּמְצֵא - שְׁלֹא יִחְטֵא עוֹד' (נִדְפָס). כֹּא. 'שְׁמַעַתָּה כֹּב. 'אֲנוֹשׁ'.